

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु
पाँचथर नांगीन गा.वि.स.का अपाङ्ग बालबालिकाहरु
सम्बन्धी एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस समाजशास्त्र/मानवशास्त्र
विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको
आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका
लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता
नाम: सहदेव आचार्य
त्रि.वि. रजिष्ट्रेसन नं.: २९३५२-९२
परीक्षा रोल नं.: १०१८८

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस
समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग
ईलाम
२०७०

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय
समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अर्न्तगत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तीका लागि प्रस्तुत “अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु” विषयक शोधपत्र श्री सहदेव आचार्यले मेरो निर्देशन र सुपरिवेक्षणमा तयार गर्नुभएको हो । म उहाँको कार्यप्रति संतुष्ट छु र उत्तरोत्तर प्रगतीको कामना सहित मूल्यांकनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
माधवप्रसाद गतौला
शोध निर्देशक
समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग
म.र.व क्याम्पस इलाम

मिति:

कृतज्ञता

AKNOWLEDGEMENT

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको अध्ययनको शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभागको स्नाताकत्तर तह द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि तयार गरिएको हो । यो शोधपत्रमा यस अध्ययन क्षेत्रमा रहेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको स्थलगत अध्ययन गरी उनीहरूको वास्तविक अवस्था (आर्थिक, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक) को यथार्थ तस्वीर उतार्न सक्दो कोशिश गरिएको यो शोधकार्यलाई सफल बनाउनका लागि आफ्नो व्यस्तताका बावजुत पनि शोधपत्र लेखनको शुरुदेखी अन्त्य सम्म हरबखत सहयोग निर्देशन, सुझाव र प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने शोध निर्देशक आदरणीय गुरु श्री माधव प्रसाद गतौल प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसैगरी यस महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभागको विभागीय प्रमुख श्री देवेन्द्र प्रसाद गुरागई लगायत उक्त विभागमा प्रधपनरत सम्पूर्ण गुरुज्यहरूद्वारा अमूल्य सल्लाह, सुझाव र सहयोग पाएको प्रति हार्दिकतापूर्वक धन्यवाद, सम्मान व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

यस शोधकर्ताका लागि आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना र जानकारी उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने अभिभावकहरू, शिक्षकहरू, विभिन्न कार्यालय तथा संघ संस्थासंग आबद्ध मित्रहरू लगायत स्थायतगत अध्ययन क्रममा मैले सोधेका प्रश्नहरूको जवाफ दिने अपाङ्गता भएका भाइबहिनीहरू तथा चिनका अभिभावकहरूलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । जसको सहयोगले नै यो शोधकार्यको साकार रूप सम्भव भयो । मेरो शैक्षिक उन्नयको लागि निरन्तर हौसला, प्रेरणा र अवसर सुनिश्चित गरिदिने मेरा श्रदेय बुवा परशुराम आचार्य तथा माता कमलादेवी आचार्य प्रति हृदयदेखिनै अभरी छु । शोधपत्र तयार गर्ने कार्यमा प्रेरित गरिरहने बहिनीहरू लक्ष्मी र श्रीमती मञ्जु, छोरी पूजा र बाबाले के के लेखिरहेको भनेर विज्ञासा राख्ने सानो छोरा पुष्करलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस शोधकार्यलाई पूर्णता दिन हरपल जागरुकता प्रदान गर्दै आवश्यक सामाग्री तथा सल्लाह सुझाव समेत दिएर अमूल्य सहयोग पुऱ्याउनुहुने मेरा सहृदयी मित्र द्वय सुरेन्द्र ओझा तथा सुरेन्द्र राना प्रति आभारी छु ।

अन्तमा यो शोधपत्र तयार गर्न कम्प्यूटर पाइप गरी सहयोग गर्नुहुने भई शुसील पाण्डेलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । यो शोधपत्र यस विषयसंग सम्बन्धित सबै व्यक्ति, संघसंस्था, संगठनहरू तथा कार्यालयहरूलाई समेत उपयेगी हुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

शोधकर्ता

सहदेव आचार्य

मिति २०७१/०८/१५

विषयसूची (Contents)

सिफारिस पत्र (Letter of Recommendation)	I
स्वीकृति पत्र (Letter of Approval)	II
कृतज्ञताज्ञापन (Acknowledgements)	III
तालिका सूची (Content of Table)	IV
स्तम्भचित्र सूची (Content of Bar Chart)	V
वृत्तचित्र सूची (Content of Pie Chart)	V
अनुसूची (Appendix)	VI
संक्षिप्त शब्दहरूको पूरा रूप (Full forms of Abbreviations)	VII
शब्दावलीहरूको परिभाषा (Definitions of Terminology)	VIII

अध्याय-एक

Chapter-One

परिचय

१.१. अध्ययनको पृष्ठभूमि (Background of the study)	१
१.२. समस्याको कथन (Statement of the Problem)	५
१.३. अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the Study)	६
१.४. अध्ययनको औचित्य (Rationale of the Study)	७
१.५. अवधारणात्मक ढाँचा (Conceptual Framework)	८

अध्याय-दुई

Chapter-Two

पूर्व साहित्यको पुनरावलोकन (Literature Review)

२.१. विश्वव्यापिकरण र अपाङ्ग बालबालिकाहरू (Globalization and Issues of Disabled Children)	१०
२.२. नेपालमा अपाङ्ग बालबालिकाहरू (Disabled Children in Nepal)	१३
२.३. नेपालमा अपाङ्ग बालबालिकाहरूको संबन्धमा कानूनी व्यवस्था (Legal Arrangement Concerning with Disabled Children in Nepal)	१६
२.४. अपाङ्ग बालबालिकाहरू र वर्तमान अवस्था (Disabled Children and Present Condition)	२१
२.५. अपाङ्गता र आम सञ्चारको प्रयास (Disability and Attempt of Mass	

Communication)	२३
२.६. अपाङ्गता परिचय पत्रको व्यवस्था (Privision of Desability Identity Card)	२४

अध्याय-तीन

Chapter-Three

अनुसन्धान पद्धति (Research Method)

३.१. अध्ययन क्षेत्र छनौटको आधार (Rational of the selection of the Study)	२६
३.२. अनुसन्धान ढाँचा (Research Design)	२७
३.३. नमूना छनौट विधि (Sampling Procedure)	२७
३.४. तथ्यहरुको श्रोत तथा प्रकृति (Nature and Source of Data)	२७
३.५. तथ्याङ्क सङ्कलन विधिहरु (Data Collection Method)	२७
३.५.१. प्राथमीक श्रोत (Primary Source)	२७
३.५.१.१. संरचित र अर्ध संरचित अन्तर्वार्ता (Structured and semi Structured Interview)	२८
३.५.१.२. अवलोकन (Observation)	२८
३.५.१.३. प्रश्नावली सूची (Questionaire)	२८
३.५.१.४. लक्षित समूह छलफल (Focused Group Discussion)	२८
३.५.१.५. घटना अध्ययन (Case Study)	२९
३.५.२. द्वितीय श्रोत (Secondary Source)	२९
३.६. तथ्याङ्क प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण (Data Presentation and Analysis)	२९
३.७. अनुसन्धाको रूपरेखा (Outline of the Research)	२९
३.८. अध्ययनको सिमा (Limitations of the Study)	३०

अध्याय-चार

Chapter-Four

भौगोलिक तथा जनसंख्याको परिचय (Introduction of Geographical and Population)

४.१. पाँचथर जिल्लाको संक्षिप्त परिचय (Brief Introduction of Panchthar District)	३१
४.२. शोध स्थान नांगीन गा.वि.स.को परिचय (Introduction of the Study Area Nangin)	३२
४.२.१. हावापानी (Climate)	३२
४.२.२. प्राकृतिक श्रोतहरु (Natural Resources)	३३
४.२.२.१. जमिन (Land)	३३
४.२.२.२. जंगल (Forest)	३३
४.२.२.३. जलसम्पदा (Water Resources)	३३
४.२.३. जनसंख्या (Population)	३३

४.२.४. पेशा (Occupation)	३४
४.२.५. शिक्षा (Education)	३४
४.२.६. नांगीन गा.वि.स.को सामाजिक अवस्था (Social Status of Nangin V.D.C.)	३४

अध्याय-पाँच

Chapter-Five

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको सामाजिक र आर्थिक अवस्था (Socio Economic Status of Disabled Children)

५.१. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको जातिगत/लैङ्गिक बनोट (Caste/Ethnic, Gender Composition of Disabled Children)	३५
५.२. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अपाङ्गताको प्रकृति (Nature of Disability of Disabled Children)	३७
५.३. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको शैक्षिक स्थिति (Educational Status of Disabled children)	३९
५.४. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको उमेरगत संरचना (Age Structure of Disabled Children)	४२
५.५. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको वडागत उपस्थिति (Disabled Children by Ward of Origin)	४४
५.६. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको पारिवारिक बनोट (Family Composition of Disabled Children)	४४
५.७. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अभिभावकको शैक्षिक स्थिति (Educational Status of the Guardians of Disabled Children)	४६
५.८. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको परिवारको पेशा (Occupation of the Family of the Disabled Children)	४८

अध्याय-छ

Chapter-6

अपाङ्गताका कारणहरु (Causes of Disability)

६.१. अपाङ्गता देखा पर्दाको स्थिति (State of Appearing Disability)	५१
६.२. अपाङ्गता हुने कारणबारेको अभिभावकको धारणा (Attitudes of Guardians for the Cause of Being Disability)	५३
६.३. बालबालिकाहरुमा अपाङ्गताका मुख्य कारणहरु (Main Causes of Child Disabilities)	५५

६.३.१. चेतनाको अभाव (Lack of Conscience)	५५
६.३.२. गरिवि र अशिक्षा (Poverty and Illiteracy)	५५
६.३.३. कुपोषण (Malnutrition)	५६
६.३.४. द्वन्द्व, घरेलु हिंसा, दुर्घटना (Conflict, Domestic Violence, Accidents)	५६

अध्याय-सात

Chapter-Seven

७.१. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अवस्था (Condition of Disabled Children)	५७
७.१.१. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु र घरपरिवार (Disabled Children and Family)	५७
७.१.२. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु र छिमेकी (Disabled Children and Neighbours)	५८
७.१.३. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु र समुदाय (Disabled Children and Community)	५८
७.१.४. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु र विद्यालय (Disabled Children and School)	५९
७.२. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु र हिंसा (Disabled children and Violence)	६०
७.३. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अपाङ्ग अधिकार सम्बन्धी सचेतना (Awareness of Disabled Rights Regarding Disabled Children)	६१
७.४. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु र व्यक्तिगत पारिवारिक कठिनाई (Disabled Children: Individual and Family Problems)	६२
७.५. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको स्वभाव (Temperament of Disabled Children)	६३
७.६. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको भविष्यको उद्देश्य (Future Aims of Disabled Children)	६४

अध्याय-आठ

Chapter-Eight

सारांश, निष्कर्ष र सुझावहरु

Summary, Conclusion and Recommendation

८.१. सारांश (Summary)	६६
८.२. निष्कर्ष (Conclusion)	६८
८.३. सुझावहरु (Recommendation)	७१

सन्दर्भसूची

तालिका सूची

तालिका : १	जातिगत तथा लैङ्गिक बोनोट	३६
तालिका: २	अपाङ्गताको प्रकृति	३७
तालिका: ३	सक्षमताको स्थिति	३८
तालिका: ४	शैक्षिक स्थिति	४०
तालिका: ५	विद्यालयमा उपस्थिति	४०
तालिका: ६	कक्षागत उपस्थिति	४२
तालिका: ७	उमेरगत संरचना	४३
तालिका: ८	वडागत उपस्थिति	४५
तालिका: ९	परिवारको आकार	४६
तालिका: १०	अभिभावकको शैक्षिक स्थिति	४७
तालिका: ११	परिवारको पेशा/व्यवसाय	४८
तालिका: १२	परिवारको खाद्यन्न आपूर्तिको अवस्था	५०
तालिका: १३	अपाङ्गता देखा पर्दाको अवस्था	५१
तालिका: १४	अपाङ्गता भएको बच्चा गर्भावस्थामा हुँदाको आमाको अनुभव	५३
तालिका: १५	अपाङ्गता हुने कारणबारेको अभिभावकको धारणा	५४
तालिका: १६	अपाङ्गता छात्रवृत्ति	५९
तालिका: १७	अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु र हिँसा	६०
तालिका: १८	अपाङ्ग अधिकार सम्बन्धि सचेतना	६१
तालिका: १९	भविष्यको उद्देश्य	६४

स्तम्भ चित्र सूची

स्तम्भचित्र सूची : १	जातिगत तथा लैङ्गिक बनोट	३६
स्तम्भचित्र सूची : २	अपाङ्गताको प्रकृति	३८
स्तम्भचित्र सूची : ३	विद्यालयमा उपस्थिति	४१
स्तम्भचित्र सूची : ४	उमेरगत संरचना	४३
स्तम्भचित्र सूची : ५	अभिभावकको शैक्षिक स्थिति	४७
स्तम्भचित्र सूची : ६	परिवारको पेशा व्यवसाय	४९

बृत्तचित्र सूची

बृत्तचित्र सूची : १	बालबालिकाहरुमा अपाङ्गता देखा पर्दाको अवस्था	५२
बृत्तचित्र सूची : २	अपाङ्गता हुने कारणबारे अभिभावकको धारण	५४

अनुसूचीहरु

१. नेपालको नक्सामा अध्ययन क्षेत्र पाँचथर जिल्ला	७५
२. पाँचथरको नक्सामा अध्ययन क्षेत्र नांगीन गा.वि.स.	७६
३. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुलाई सोधिएका प्रश्नावली	७७
४. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुका अभिभावकलाई सोधिएका प्रश्नावली	७९
५. शिक्षकलाई सोधिएका प्रश्नावली	८०
६. स्थानीय स्वास्थ्यकर्मीलाई सोधिएका प्रश्नावली	८१

संक्षिप्त शब्दहरूको पुरा रूप (Full Form of Abbreviations)

UNICEF : United Nation Children Emergency Fund

ILO : International Labour Organization

UNDP : United Nations Development Project

CWIN : Child Workers In Nepal

UN : United Nations

गा.वि.स. : गाउँ विकास समिति

रा.ज.ग. : राष्ट्रिय जनगणना

रा.अ.म. : राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ

शब्दावलीहरूको परिभाषा (Definaitons of Terminology)

- अपाङ्गता :** शरिरका अंगहरू वा शारीरिक प्रणालीमा भएका समस्याका कारण भौतिक सामाजिक सांस्कृतिक तथा वातावरणिय वा दैनिक क्रयाकलाप सामान्य रूपले पुरा गर्न वा सामाजिक जीवनमा पूर्ण सहभागी हुन कठिनाई हुने अवस्था भनी बुझ्नुपर्दछ ।
- कुपोषण:** बालबालिकाहरूले आफ्नो शारिरिक, मानसिक र बौद्धिक विकासका लागि आवश्यक शान्तुलित भोजनको अभावमा शारिक कमजोरी हुनुलाई कुपोषण भएको बुझ्नुपर्दछ ।
- अटिज्म:** जन्मजात रूपमा कुनै व्यक्तिको उमेरको विकास संगै सामान्य व्यवहार नदेखिनु, अरुसंग घुलमिल नहुनु जस्ता लक्षण भएको अवस्थालाई बुझ्नुपर्दछ ।
- दृष्टिविहिन:** आँखनको दृष्य शक्ति नभएको अवस्था बुझ्नुपर्दछ ।
- सुस्तमनस्थिति:** बालबालिकाहरूको कमजोर बौद्धिक क्षमता वा अवस्था भन्ने बुझ्नुपर्दछ ।
- बहिरा:** बालबालिकाहरूको कानको सुन्ने शक्ति वा क्षमता कमजोर भएको अवस्था बुझ्नुपर्दछ ।
- संवेगात्मक:** कुनै पनि काम प्रतिका बालबालिकाहरूको सकारात्मक वा नकारात्मक सोचाइको अवस्था संवेगात्मक अवस्था हो ।
- अभिभावक:** बालबालिकाहरूको बाबुआमा तथा उनिहरूको संरक्षण तथा पालपोषण गर्ने व्यक्ति संभन्नुपर्दछ ।
- कार्यान्वयन:** अपाङ्ग बालबालिकाहरूको पक्षमा बनेका ऐन कानुनलाई व्यवहारमा लागु गर्नुलाई कार्यान्वयन बुझ्नुपर्दछ ।
- नैसर्गिक अधिकार:** बालबालिकाहरूले गर्भमा रहँदादेखि सुरक्षित जन्मनपाउने शिक्षा लिन पाउने, आमा बाबुसंग बस्न पाउने, खान लाउन पाउने जस्ता जन्मसिद्ध अधिकार भनि बुझ्नु पर्दछ ।
- व्यवस्था:** अपाङ्ग बालबालिकाहरूको सम्बन्धमा बनेको ऐन नियम तथा कानूनको प्रावधान भन्ने बुझ्नुपर्दछ ।
- महासंघ:** भिन्न भिन्न प्रकृति भएका अपाङ्ग संघ संस्थाहरूको सञ्जाल भन्ने बुझ्नुपर्दछ ।
- स्वास्थ्यकर्मी:** स्थानीय स्तरमा बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य सेवामा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न रही स्वास्थ्य सेवा पुयाइ रहेका तालिम प्राप्त व्यक्ति भनेर बुझ्नु पर्दछ ।
- विश्वव्यापीकरण:** बाल अपाङ्गता विश्वभरी वा संसारको सबै क्षेत्रमा विद्यमान रहनुलाई बुझ्नु पर्दछ ।
- हिंसा:** अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू भौतिक तथा मानसिक हिसावले पिडित भएको स्थितीलाई बुझ्नु पर्दछ ।

अध्याय-एक

(Chapter-One)

परिचय:-Introduction

१.१. अध्ययनको पृष्ठभूमि (Background of the study)

नेपाल एक अल्पविकसित देश हो । अहिले विश्वको सम्पर्क यातायात तथा संचार आदिको सुविधाका कारणले गर्दा विकासका केहि लहरहरु देदिन थालेका छन् । देशको भविष्यका कर्णधार र वर्तमानका हकदार बालबालिका हुन् । आजका बालबालिका भोलिका कर्मठ विवेकशील एवं जिम्मेवार नागरिक हुन् । बाल्यकाल मानव जीवनको सुरुवात हो । यहि अवस्थाबाट उनीहरुले सहि वातावरण, राम्रै पालनपोषण, उपयुक्त शिक्षा पाएमा राम्रो विचार लिने र सही दिशामा आफ्नो जीवनलाई लैजान सक्छन् । यसको विपरित बालबालिकामा राम्रो पालन पोषण, हेरचाह नभए उनीहरुमा कुपोषणबाट अपाङ्गता हुन गई समाजको बोझको रुपमा देखा पर्दछन् । त्यसैले बालबालिकालाई समयमानै राम्रो पालन पोषण, शिक्षा, दीक्षा र उपचार दिनु परिवार समाज र राष्ट्रको दायित्व हो ।

प्रत्येक राष्ट्रले बालबालिकको चरित्र निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ भन्ने कुरा प्रति सहमती जनाउँदै संयुक्त राष्ट्र संघका तत्कालीन महासचिव कोफि अन्नानले विश्वका १४ करोड बालबालिका प्राथमिक शिक्षाबाट बञ्चित भएको बताउनु भएको थियो । बालबालिकको उचित स्याहार, रेखदेख र शिक्षा दीक्षको व्यवस्था हुन नसके केवल आर्थिक गतिमा मात्र बाधा पर्ने हैन कि प्रजातन्त्रको सम्भावना स्थायी शान्तिमा समेत प्रतिकुल असर पर्न सक्छ भन्ने कुरा यूनिसेफको सन् १९९७ को प्रतिवेदनलाई दिनुभएको सन्देशमा व्यक्त गर्नु भएको छ ।

हरेक देशका आ-आफ्ना मूल्या मान्यता हुन्छन् जसले बालबालिकको गतिमा प्रभाव परिरहेको हुन्छ तर सबै देशको मूल्य र मान्यतामा बालअधिकार सम्बन्धी सन्धि सम्झौताहरु गरिएको हुन्छ । तर ती लागू भने कसै भएको पाइन्छ । हाम्रो देशमा पनि अपाङ्ग बालबालिकाहरु प्रति सन्धि सम्झौता तथा अधिकारको बारेमा प्रयासहरु नभएका होइनन् तर तिनको उपयोग र लागू भने समान रुपमा हुन सकिरहेको छैन । सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरु, यूनिसेफ, मानवअधिकार राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ लगायतले अपाङ्गताको बारेमा विभिन्न परिभाषा देखि लिएर अधिकार तथा सन्धि सम्झौता गरेका पाइन्छ, *(राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ, २०६४)*

“अपाङ्गता भन्नाले अङ्ग भङ्ग भएको, शारिरको कुनै अङ्ग बेकाम भएको, विकृताङ्ग, विकलाङ्ग लार्थ नाउँदछ” *(राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ, २०६४)*

“अपाङ्ग व्यक्ति भन्नाले शारीरिक वा मानसिक क्षमतामा भएको कमीका कारणबाट ताहे तयो जन्म जात होस वा नहोस पूर्णता वा आंशिक रूपमा आफैले सामान्य व्यक्ति वा सामाजिक जीवनको आवश्यकता सुनिश्चित गर्न नसक्ने व्यक्ति भन्ने बुझाउँछ” (राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ, २०६३)

“प्रत्येक बालबालिकालाई आर्थिक शोषण र उनीहरूलाई अप्टेरो लागेको कामबाट संरक्षण प्रदान गर्ने तथा उनीहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, भौतिक, मानसिक, आत्मिक र सामाजिक विकासका लागि अवसर पाउनु नैसर्गिक अधिकार हुनेछ” (बालअधिकार महासन्धी धारा ३२) ।

“१८ वर्ष भन्दा मुनिका सबै मानिसहरू बालबालिका हुन्” (यू.एन्. १९८२)

“बालबालिका शब्दको अर्थ १८ वर्ष उमेर भन्दा मुनिका सबै मानिसहरूलाई बुझिन्छ” (क्षीइ जट्टज) ।

अपाङ्गतालाई परिभाषित गर्ने सम्बन्धमा स्थानीय, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय स्तरमा निम्न आधारमा गर्ने गरेको पाइन्छ ।

१. त्यस्तो व्यक्ति जो अन्य व्यक्ति भन्दा फरक देखिन्छ वा फरक क्रियाकलाप गर्दछ ।

२. त्यस्तो व्यक्ति लसको शरीरको केहि भाग काम गर्दैन वा धेरै समयदेखि त्यस्तो भागमा प्रगती भएको छैन ।

३. त्यस्तो व्यक्ति जो सामान्य रूपमा दैनिक जीवनयापनका क्रियाकलाप गर्न अरु भन्दा फरक रूपमा सक्षम छ ।

अपाङ्गताका बारेमा एउटै परिभाषा पाउनु हागो छ । उक्त परिभाषाहरूलाई हेर्दा अपाङ्गताका सन्दर्भमा निम्न निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ- शरीरका अङ्गहरू र शारीरिक प्रणालीमा भएको समस्याका कारण भैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, वातावरण साथै सञ्चार समेतबाट सृजना भएको अवरोध समेतले दैनिक क्रियाकलाप सामान्य रूपमा सञ्चालन गर्न एवं सामाजिक जीवनमा पूर्ण सहभागी हनु कठिनाई हुने अवस्थालाई अपाङ्गता भनिन्छ । (बराल, २०६४)

शारीरिक अङ्गहरू र शारीरिक प्रणालीमा भएको समस्या एवं कठिनाईको प्रकृतिअनुसार अपाङ्गतालाई निम्न अनुसार सात प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । (विशेष शिक्षा सूचना मूलक पुस्तिका, २०६५)

१. **शारीरिक अपाङ्गता:** स्नायु, मांसपेशी, जोर्नीहरू तथा हड्डीको बनावट एवं संचालन कार्यहरूमा भएको समस्याको कारणबाट व्यक्तिमा शारीरिक अंगहरूो संचालन प्रयोग र हिंडुलमा आएको समस्या शारीरिक अपाङ्गता हो । जस्तै बाल पक्षघात, मस्तिष्क पक्षघात, शारीरिक अंग विहीन, कुष्ठरोग, मांसपेशी विचलन, जोर्नी र मेरुदण्ड सम्बन्धी स्थायी समस्या, क्लव फिट पैताला फर्किएको, रिक्केट्स, हड्डी सम्बन्धी

समस्याका कारण उत्पन्न अशक्तता इत्यादी शारीरिक अपाङ्गता हो । होचा पुङ्काहरुको परिभाषा अनुसार पनि यस बर्गिकरणभित्र पर्दछन् ।

२. **दृष्टि सम्बन्धी अपाङ्गता:** दृष्टि सम्बन्धी समस्याका कारणबाट व्यक्तिमा कुनै पनि वस्तेका आकृति, आकार रूप र रंगको ज्ञान नुहने स्थिति दृष्टि सम्बन्धी अपाङ्गता हो यो निम्न २ प्रकारको हुन्छ ।

क. दृष्टि विहिनता: कुनै औषधी, शल्य चिकित्सा तथा चस्मा प्रयोग जस्ता उपचारबाट पनि दुवै आंखाले हातको औंला १० फिटको दुरीबाट छुट्याउन सक्दैन अर्थात स्नेलेन चार्टको पहिलो लाइनको ३/६० पढ्न सक्दैन भने त्यस्तो व्यक्तिलाई दृष्टिविहिन मानिनेछ ।

ख. न्यून दृष्टि युक्त: कुनै व्यक्तिको औषधि, शल्य चिकित्सा तथा चस्मा प्रयोग जस्ता उपचार बाट पनि २० फिटको दुरीबाट हातको औंला छुट्याउन सक्दैन अर्थात स्नेल चार्टको चौथो लाइनको अक्षर ६/१८ पढ्न सक्दैन भने त्यस्तो व्यक्तिलाई न्यून दृष्टियुक्त मानिन्छ ।

३. **सुनाई सम्बन्धी अपाङ्गता:** सुनाईका अंगहरुको बनावट एवं स्वरको पहिचान, स्थान, उत्तरचढाव तथा स्वरको मात्रा र गुण छुट्याउने कार्यत्रमा व्यक्तिमा भएको समस्या सुनाई सम्बन्धी अपाङ्गता हो । यो निम्न २ प्रकारको हुन्छ ।

क. बहिरा:- नसुन्ने, अस्पष्ट बोल्ने वा बोल्न नसक्ने र संचारका लागि सांकेतिक भाषा प्रयोग गर्नुपर्ने व्यक्ति बहिरा हो । ८० डेसिबल भन्दा माथिको ध्वनी पनि सुन्न नसक्ने व्यक्तिलाई बहिरा मानिनेछ ।

ख. सुस्त श्रवण:- कान कम मात्र सुन्ने तर कम सुनेर सफासंग बोल्न सक्ने, थोरै मात्र बोल्न सक्ने, सुन्नलाई कानमा श्रवणयन्त्र राख्नुपर्ने स्थिति सुस्त श्रवण हो । ६५ डेसिबल सम्मको ध्वनी सुन्न सक्ने व्यक्तिलाई सुस्त श्रवण मानिनेछ ।

४. **श्रवण दृष्टिविहिन:-** श्रवण र दृष्टिविहिनता दुवै भएको व्यक्ति श्रवण दृष्टिविहिन अपाङ्ग मानिनेछ ।

५. **स्वर बोलाई सम्बन्धी अपाङ्गता:-** स्वर र बोलाई सम्बन्धी अंगहरुमा उत्पन्न अष्टेरोका कारण तथा बोल्दा स्वरको उचारचढावमा कठिनाई, बोली स्पष्ट नहुनु, बोल्दा शब्द वा अक्षर दोहोरिनु स्वर/बोलाई सम्बन्धी अपाङ्गता मानिनेछ ।

६. **मानसिक अपाङ्गता:-** मस्तिष्क र मानसिक अंगहरुमा आएको समस्या तथा सचेतन, अभिमुखिकरण, स्फूर्ति, स्मरणशक्ति, भाषा, गणना जस्ता बौद्धिक कार्य सम्पादनका सन्दर्भमा

आउने समस्याको कारणले उमेर र परिस्थिति अनुसार व्यवहार गर्न नसक्नु तथा बौद्धिक सिकार्यमा ढिलो हुनुलाई मानसिक अपाङ्गता मानिनेछ । यो निम्न ३ प्रकारको हुन्छ ।

क. बौद्धिक अपाङ्गता/सुस्त मनस्थिति:- १८ वर्ष उमेर अगावै बौद्धिक विकास नभएका कारणले वा वातावरण सापेक्ष क्रियाकलापहरु गर्न कठिनार्य हुने व्यक्तिलाई बौद्धिक अपाङ्गता वा सुस्त मनस्थिति मानिनेछ ।

ख. मानसिक अस्वस्थता:- मानसिक अस्वस्थता वा कमी कमजोरी वा विकृतिका कारण दैनिक जीवन यापन गर्न कठिनाई हुने अशक्ततालार्य मानसिक अस्वस्थता मानिनेछ ।

ग. अटिज्म:- जन्मजातरुपमा कुनै व्यक्तिको उमेरको विकास संगै सामान्य व्यवहार नदेखिनु स्वभाविक प्रतिक्रिया नदेखाउनु, एउटै क्रिया लगातार दोहोर्च्याईरहनु, अरुसंग घुलमिल नहुनु वा तीव्र प्रतिक्रिया गर्नुलाई अटिज्म मानिनेछ ।

७. बहु अपाङ्गता:- माथि उल्लेखित मध्ये एउटै व्यक्तिमा २ वा २ भन्दा बणि प्रकारका अपाङ्गताको समस्यालाई बुह अपाङ्गता मानिन्छ ।

नेपाली समाजमा अपाङ्गता सम्बन्धी चेतना र सकारात्मक धारणाको विकास नहुनाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार, आवतजावत र संचार सेवा जस्ता दैनिक जीवनयापन एव सामाजिक गतिविधिबाट समेत बञ्चित हुनुपर्ने स्थिति रहेको छ । अपाङ्गता कहिल्यै पनि निको नहुने रोग भएतापनि तिनीहरुलाई विशेष शिक्षा, तालिम, उपचारद्वारा समाजका साधारण व्यक्तिहरु सरह बनाउन सकिन्छ र तिनीहरु पनि देशका योग्य नागरिक बन्न सक्दछन् र यसको लागि देशको विद्यमान अवस्था तिनीहरु प्रति स्थानीय विचार एवं धारणा र अभिभावक, समुदाय तथा समाजको अपाङ्गप्रति राम्रो व्यवहार हुन आवश्यक छ । अपाङ्गता व्यक्तिगत समस्या नभएर सामाजिक तथा भौतिक अवरोधले सृजना गरेको समस्या हो तर यसलाई गम्भीर रुपमा सोच्ने हो भने यो एउटा सामूहिक सामाजिक दायित्वको समस्या हो ।

नेपाल जस्तो विकासोन्मुख देशमा अपाङ्गता एउटा चूचौति हो तर यसलाई कम गर्नको लागि शिक्षा र ज्ञान अभिभावकहरुमा फैलाउन आवश्यक देखिन्छ । अपाङ्गहरु सवै एकै प्रकारको हुँदैनन् । सांड जस्तै अपाङ्गमा सीप, कला, कौशल रहेको हुन्छ । तर उनीहरुलाई उचित अवसर प्रदान गरिनु पर्दछ । जहाँ गरिवी त्यहाँ अपाङ्ग भनिन्छ , कोहि औषधि उपचार पाए सांड जस्तै हुन सक्थे होला तर उपचारको अभाव, अशिक्षा जस्ता कारणले हाम्रो समाजमा दिनानुदिन अनानुदिन अपाङ्ग बालबालिकाको संख्या भन् भन् बढ्दै जाने कुरालाई जनर अन्दाज गर्दा यो समस्याले देशलाई अझ बढी नकारात्मक प्रभाव पार्ने देखिन्छ ।

१.२. समस्याको कथन (Statement of the problem)

कुनै पनि राष्ट्रको भविष्य आजका बालबालिकाको कांधमा हुन्छ । त्यसैले बालबालिकाको सुरक्षा संरक्षण तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको प्रबन्ध मिलाउनु प्रत्येक राष्ट्रको प्रथम दायित्व हो । हाम्रो देशमा बालबालिकाहरूको हितमा यस्ता कार्यक्रमहरू त्यति प्रभावकारी भएको पाइदैन । अझ अपाङ्ग बालबालिकाहरूको त जनगणना सम्म पर्ना भएको छैन । नेपाल एउटा यस्तो देश हो जहाँ काममा भन्दा भाग्यमा बढी विश्वास गर्ने र पूर्व जन्मलाई सत्य मान्ने प्रचलन छ । यहाँ दुःख लाई पूर्व जन्मको पाप र धर्म संग जोडेर हेरिन्छ । दुःख लाई बढी पाप संग लगेर जोडिने हुनाले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू पनि दवावमा थिचिएर, अवसरबाट वञ्चित भएर रहनु परेको स्थिति छ ।

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्थालाई हेर्ने हो भने यो अत्यन्तै दुःखदायी र समस्यागंस्त मात्र होइन मानव अधिकारको उपयोग सम्मानित जीवन र विकासको मुल धाराबाट धेरै टाढा भएको प्रत्यक्ष अनुभव गर्न सकिन्छ । नेपाली अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अझै पनि परम्परावादी र रुढीवादी सामाजिक सोचका शिकार भएका छन् । जसले अपाङ्गतालाई मानिसको एउटा खास स्वास्थ्य स्थिति नमानेर पूर्व जन्मको पापको फल मान्ने गरिन्छ । यो सोचाईको कारणले एकातिर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले एउटा मानवीज जीवन भन्दा अलग्गै छिछि र दुरदुरको जीवन विताइरनु परेको छ भने अर्कोतिर उनिहरूको परिवारले समेत समाजबाट अपहेलित हुनु परेको छ । जसको परिणामस्वरूप यस्ता परिवारहरू पनि भेटिन्छन् जसले आफ्ना अपाङ्गता भएको परिवारको सदस्यलाई लुकाएर राख्ने प्रयास गर्दछन् ।

धेरै जसो अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू गरीब परिवारबाट हुने भएकोले गरिवीको कारणले देखा पर्ने परिणामहरूको थप भागीदार हुनुपर्दछ । उनिहरू प्रति समाजको नकरात्मक सोच, अवरोधयुक्त भौतिक वातावरण, अभिभावकहरूको आफ्ना अपाङ्गता भएका सन्तान प्रतिको अदासिनता, कमजोर आर्थिक अवस्था इत्यादि कुराहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, संचार, सहायक सामग्री, रोजगार, मानव अधिकार र विभिन्न सामाजिक क्रियाकलापहरूबाट भैरे टाढा रहेका छन् । **(रूपान्तरण चौमासिक २०६९)**

नेपाल एउटा भुपरिवेष्टित र ८५.५ भन्दा बढि जनता परमपरागत कुरामा आश्रित मुलुक हो । जसको धेरै जसो ग्रामीण क्षेत्र अविकसित र गरिव जनताले ओगटेको छ । ग्रामीण जनता खेतमा गएर कडा कान नगरि दैनिक खानेकुराको व्यवस्थ गर्न नसक्ने अवस्था भएको र आफ्नो परिवारमा भएको अपाङ्ग सदस्यले उक्त कार्यमा सहयोग गर्न नसक्ने वा एकदमै कम मात्र सहयोग नगर्नसक्ने भएकोले प्राय परिवारले आफ्नो अपाङ्गता भएको सन्तानलाई परिवारको एउटा बोभको रूपमा महसुस गर्ने गर्छन् ।

प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना पछि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू द्वारा नै आफू प्रति गरिने भेदभावको विरुद्ध आन्दोलन गर्ने र आफ्नो अधिकारको स्थापनाको लागि आफै लड्ने उच्चदेश्य लिएर धेरै संस्थाहरूको

स्थापना भयो तर नेतृत्व र व्यवस्थापकीय क्षमता, जनवकालत तथा स्थानीय समाधान स्रोत र साधनको परिचालन गर्ने क्षमता र देश व्यापी रूपमा एउटा बलियो ऐक्यवद्धताको अभावमा तिनीहरूद्वारा उठाइएका आजावहरु स्थानीय स्तरमा स्तरमा अपाङ्गहरुका अधिकार स्थापित गर्न जति प्रभावकारी हुनु पर्ने हो त्यति हुन सकिरहेको छैन ।

धेरै जसो अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु आफैं तथा उनिहरुका अभिभावकहरु अपाङ्गताका खास कारणहरु, अपाङ्गता भएपछि हुनुपर्ने उपचार तथा पुनःस्थापनाका उपायहरु, अपाङ्गका रोकथामका उपायहरु, सरकारी सुविधाहरु, कानुनि व्यवस्थाहरु लागायत गैर सरकारी संस्थाका प्रयासहरु बारेका जानकारीबाट धेरै नै टाढा छन् । (रूपान्तरण चौमासिक २०६९) ।

नेपालमा पनि बाल अपाङ्ग सम्बन्धमा बनेका नीति नियमहरु पूर्ण छैनेन् नीति नियमहरु पनि प्रभावकारी रूपमा कार्यन्वयन भएका छैनन् । बालबालिका तथा अपाङ्गका लागि नीति नियमहरु तथा सरकारी संघ संस्थाहरु स्थापना भएका छन् । तिनीहरु सबै सहरमा केन्द्रित भएको देखिन्छ । नेपाल गाउँ नै गाउँले भरिएको देश भएकोहुनाले त्यस्ता सेवा प्रदायक संघ संस्थाहरु गाउँ घर केन्द्रित हुन आवश्यक देखिन्छ । त्यसैले यस अध्ययनबाट अपाङ्ग बालबालिका सम्बन्धी निम्न लिखित अनुसन्धानमूलक अनुत्तरित प्रश्नहरुको उत्तर खोजी गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

- । बालबालिकाहरु के कारणले अपाङ्ग भए ?
- । कुन किसिमका अपाङ्गहरु छन् ?
- । शिक्षा को अवसर/अवस्था कस्तो छ ?
- । बाल अपाङ्गप्रति समाजको कस्तो दृष्टिकोण छ ?
- । उनीहरुको सामाजिक संस्कृतिक अवस्था कस्तो छ ?
- । बाल अपाङ्गहरुको मनोवैज्ञानिक संवेगात्मक स्थिति कस्तो छ ?

आदि जस्ता महत्वपूर्ण प्रश्नहरुको आधारमा बालबालिकाहरुको सामाजिक अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

१.३. अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the study)

यस अध्ययनको सामान्य उद्देश्य यस नागिन गा.वि.स.का अपाङ्ग बालबालिकाहरुको समग्र जानकारी लिनु हो भने यस अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरु निम्न अनुसार रहेकाछन्:

- क) बालबालिकाहरुको अपाङ्गताको स्थिति पत्ता लगाउनु,
- ख) उनीहरुको सामाजिक, सांस्कृतिक, शारीरिक र मनोवैज्ञानिक अवस्था पत्ता लगाउनु,
- ग) अपाङ्गता प्रतिको सामाजिक धारणा पत्ता लगाउनु ।

१.४. अध्ययनको औचित्य (Rationale of the study)

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण र अपाङ्गताको परिभाषा क्रमशः वैज्ञानिक तथ्यहरूको विकास हुँदै आएकोले सबैले बुझ्न सकिन्छ । पूर्व जन्मको पाप, दैवी श्राप जस्ता पषहरूबाट भएको सुरुवात ६० को दशक अघिसम्म यो व्यक्तिगत समस्याको रूपमा परिभाषित थियो तर ६० देखि ७० सम्मको दशकमा यस विषयमा थुप्रै बहसहरू भए । सन् १९८७ मा सबैका लागि स्वास्थ्य, अल्माआटाबाट सि.वि.आर. अवधारणाको सुरुवात भए पछि यस विषयमा थप विकास भएको पाइन्छ । व्यक्तिहरूका अधिकार सम्बन्धी महासन्धि लगायत थुप्रै दस्तावेजहरूबाट यो क्षेत्रमा आमूल परिवर्तन नै भएको छ । हिजो आजका दिनमा अपाङ्गतालाई व्यक्तिको व्यक्तिगत समस्या नभई सामाजिक समस्या र विकासको सवालको रूपमा लिने गरिन्छ, जसले गर्दा वातावरणीय अवरोधको न्यूनीकरण सहित समाजेशी विकास सहितको समावेशी समाजक आजको मुख्य लक्ष्य हो जसका लागि सि.वि.आर. उपयुक्त र वैज्ञानिक निति हुन सक्दछ । सबै भन्दा चुरो कुरा भनेको मानिसहरूको सोचमा परिवर्तन हो जसको अभावमा परिवर्तन अपाङ्गता मैत्री समाजको परिकल्पना सम्भव छैन ।

अपाङ्गता विभिन्न कारणहरूबाट हुनसक्ने एक किसिमको दुर्बलताको अवस्था हो , जसलाई पहिलेकै अवस्थामा फर्काउन वा सवालङ्ग जस्तै बनाउन सकिन्न । तर अपाङ्ग बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको अपाङ्गताको अवस्थाको पहिचान गरि उचित शिक्षा, सीप तथा प्रेरणा जागृत गराई उनीहरूको गुणात्मक विकास गरि क्षमतावान नागरिक बनाउनस अन्तराष्ट्रि अन्तराष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय स्तरमा विभिन्न ऐन नियम तथा सन्धि सम्झौताहरू नभएका होइनन् । सामाजिक सुरक्षा, विशेष शिक्षा, छात्रावृत्ति, पुनस्थापना केन्द्र, अपाङ्ग मैत्री संरचना/व्यवहार, आरषण, प्राथमिकता जस्ता थुप्रै अवधारणहरू पनि अगाडि ल्याइए । यद्यपी यस क्षेत्रमा उपलब्धी हासिल भएको स्थिति देखिन्छन् ।

यसै सन्दर्भमा नेपालमा पनि अपाङ्गताको सम्बन्धमा राष्ट्रिय स्तरदेखि गाउँ तहसम्म अपाङ्गता भएकाहरूको समूह वा सञ्जाल अस्तित्वमा देखिन्छ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू स्वभावैले अरु प्रति आश्रित समूह को । त्यसमाथि पनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू त धेरै समतामूलक अवसरको भोका छन् भन्ने कुरा परिवार समुदाय र सिङ्गो राष्ट्रलाई दायित्वबोध हुनु पर्ने भएतापनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको सन्दर्भमा यथोचित विकासात्मक प्रयासहरू अपेक्षाकृत कमजोर अवस्थामा रहेकाले यस समस्याको अध्ययन र अनुसन्धानको आवश्यकता महसुस गरिएको हो ।

अपाङ्गता रहित मानव अस्तित्वको परिकल्पना सायदै गर्न सकिन्न । यो एउटा यस्तो अवस्था हो जसले परिवार, समुदाय र राष्ट्रको ।अनि अपाङ्गता भएका व्यक्ति स्वयंको लागि पनि भावनात्मक चेतानसंग जोडिएको विषय हो । अझ अपाङ्गता भएकाहरूको लागि त भन्ने समतापूर्ण अवसरहरूको सुनिश्चितताको खाँचो पर्छ । अपाङ्गता भएकोहरूले पनि अनुकरणीय एवं प्रेरणादयी कार्यहरू सफलतापूर्वक

वहन गर्न सक्दछन् भन्ने प्रशस्तै उदारणहरु छन् । (जस्तै: अमेरिकन कवि हामर अन्धा थिए, भ्रमक कुमार घिमिरे शारीरिक अपाङ्गता भएर पनी स्थापित साहित्यकार हुन्)

बच्चा गर्भमै रहँदाको अवस्थामा सेक्स पहिचान गर्न सक्ने प्रविधिको विकास तथा असुरक्षित गर्भपतन गर्ने कार्य, विभिन्न प्रकारका औषधीहरु जथाभावी प्रयोग गर्ने परिपार्टी, गर्भिणी अवस्थामा महिलाहरुको उचित आहार तथा सुरक्षा चेतनाको कमी, घरेलु हिंसा तथा परिवारिक हिंसा र विचलनका कारण उत्पन्न हुने तनावपूर्ण परिस्थिति जस्ता अनेकौ कारणहरुले गर्भमा रहेको बच्चा अपाङ्ग हुन सक्ने तथ्यहरु स्वास्थ्य सम्बन्धी रिपोर्टहरुमा पाइन्छन् । यसकारण बाल अपाङ्गहरुको संख्या बढ्दो स्थितिमा रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । अर्को तिर समाजमा हुने समाजमा हुने अनेकन अपराधिक गतिविधि, चोरी डकैती, बाल अपहरण, बाल श्रम, यौनदुराचार, बलत्कार, जोखिमपूर्ण कार्य, शसस्त्र हिंसा, विद्रोह, दैवि प्रकोप, महामारी जस्ता कारणले पनि विभिन्न प्रकृतिको अपाङ्गता भएको पाइन्छ । (रूपान्तरण पाक्षिक २०६९)

यस अध्ययनले उक्त क्षेत्रका अपाङ्ग बालबालिकाहरुको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अवस्था पहिचान गर्न, उनीहरुको अपाङ्गताको अवस्था पत्ता लगाउन, लैङ्गिक आधारमा रहेको अपाङ्गताको स्थिति पत्ता लगाउन, अपाङ्ग बालबालिकाहरुको सम्बन्धमा हालसम्म भए गरेका प्रयासहरुको प्रभावकारिताको सहयोग गर्नेछ । यस अध्ययनले योजना तथा नीति निर्माण तहमा रहेका सरकारी, ग्रैर सरकारी वा अन्तराष्ट्रिय संघ-संस्थाहरुलाई अपाङ्ग बालबालिकाहरुको सर्वङ्ग पक्षको हितलाई प्रवर्धन गर्न विभिन्न प्रकारका विकासात्मक कार्य संचालन गरी ठोस नीति, नियम तथा योजना निर्माण गर्नका लागि महत्वपूर्ण हुनेछ । साथै यस अध्ययनले स्वदेशी तथा विदेशी खोज अनुसन्धानकर्ता जसले अपाङ्ग बालबालिकाहरुको बारेमा चासो राख्दछन् तिनीहरुको लागि यो अध्ययन एक सहायत सामाग्री बन्नेछ । अपाङ्ग बालबालिकाहरु पनि समाज र राष्ट्रका अमूल्य निधिहुन सक्दछन् भन्ने सकारात्मक दृष्टिकोण जागृत गराउँदै उनीहरुले सम्मानपूर्ण जीवनयापन गर्ने वातावरण सृजना गर्नमा परिवार , समुदाय, राष्ट्र तथा अन्तराष्ट्रिय स्तरमा समेत एउटा अपरिहार्य दायित्व र आवश्यकता हो भन्ने बोध गराउँन समेत यो अध्ययन सहायक हनेछ ।

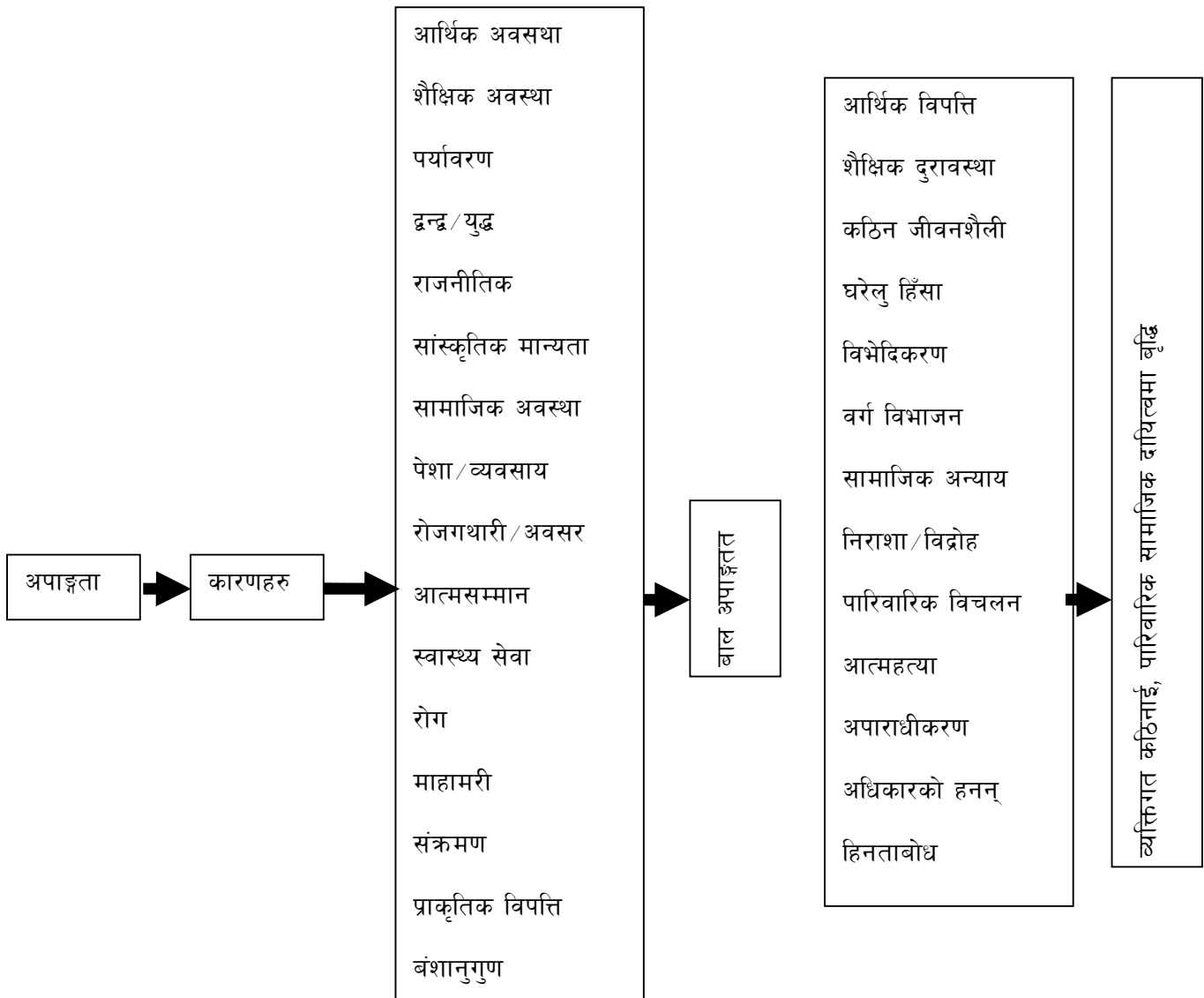
१.५. अवधारणत्मक ढाँच (Conceptual Framework)

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुलाई विशेष सहयोग वा अवसरको प्रत्याभूति गरिन पर्दछ भन्ने अवधारणा विश्वव्यापी छ । पर्यावरणीय असन्तुलन, पौष्टिक आहारको अभाव, समुचित स्वास्थ्य सेवाको कमी, कमजोर चेतनास्तर, हिंसा, द्वन्द्व, उत्पीडन तथा ससस्त्र संघर्ष जस्ता अनगिन्ति कारणहरुको परिणामस्वरूप अपाङ्ग बालबालिकाहरुको संख्यामा वृद्धि हुनुका साथै त्यस्ता बालबालिकाहरु प्रतिको पारिवारिक, सामुदायिक, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय दायित्व बढ्दो स्थितिमा छ । अपाङ्ग प्रतिको नकारात्मक सामाजिक धारणा तथा अपाङ्ग बालबालिकाहरुमा हिनताबोध, निरासा एवं अपहेलित र

कमजोर महसुस हुने भएकोले स्वभावैले उनीहरु प्रगति उन्मुख एवं तीव्र महत्वकाँक्षी भएर अघि बढ्न सक्दैनन् । कमजोर चेताना तथा आर्थिक दुरावस्थाका कारणले परिवार समेतले बोभिलो र अपहू प्रति आश्रीत भएको महसुस हुने भएकोले तिरस्कार र घृणाभाव पैदा हुन्छ ।

यसरी अपाङ्ग बालबालिकाहरुको वर्तमा र भविष्य दुवै पक्ष जोखिमपूर्ण देखिन्छ । त्यस्तो असुरक्षित अवस्थामा रहेका अपाङ्ग बालबालिकाहरु देशको सामाजिक र आर्थिक रुपान्तरणका लागि चुनौति र सम्भावना दुवै हुन् । समाज विविधता र अनेकतामा रहेर पनि सबै खालका अपाङ्ग बालबालिकाहरु सुरक्षित र सम्मानित हुन सकिरहेका छैनन् । अपाङ्गताको अवस्थाअनुसारको शिक्षाको अवसर, आरक्षण एवं सम्मानपूर्ण जीवनयापन गर्न सक्ने वातावरण सृजना हुन सकेन भने गुणात्मक सामाजिक रुपान्तरणको प्रयास असफल हुन सक्दछ । यस प्रकारका मानवीय संवेदनासंग प्रत्यक्ष अन्तर्निहित चुनौती र समस्याहरुलाई समुचित ढैगले सम्बोधन गर्न सकिएन भने समुन्नत समाज निर्माणको परिकल्पना अँध्यारो तर्फ धकेलिन सक्दछ ।

धारणात्मक ढाँचालाई निम्न अनुसारको फ्लो चार्टमा प्रस्तु गरिएको छ ।

अध्याय-दुई (Chapter-Two)

पूर्व साहित्यको अवलोकन (Literature Review)

२.१. विश्वव्यापीकरण र अपाङ्ग बालबालिकाहरु (Globalization and issues of Disabled Children)

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको नागरिक तथा राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको माग गर्दै अपाङ्गताको क्षेत्रमा कृयाशील संघसंस्थाहरुको निरन्तर दवावका फलस्वरूप संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् १९८१ मा अपाङ्गता सम्बन्धी विश्वव्यापी कार्यायोजना तयार गरि पारित गरिएको दिन ३ डिसेम्बरलाई अनतराष्ट्रिय रुपमै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको दिवसको रुपमा मनाउने प्रचलन रहि आएको छ । उक्त दिन पारित गरिएको सो दस्तावेज कार्यान्वयनका लागि १९८१ लाई अन्तराष्ट्रिय अपाङ्ग वर्ष, १९८२ देखि १९९१ सम्म अन्तराष्ट्रिय अपाङ्ग दशक र १९९२ देखि नियमिर रुपमा अपाङ्गता दिवस संसारभरि एउटै नाराका साथ विभिन्न कार्यक्रमको अयोजना गर्दै भव्यताका साथ मनाइन्छ । यो दिवसमा एकातिर अपाङ्गता क्षेत्रमा प्राप्त भएका सफलताहरु तथा अपाङ्गता क्षेत्रमा आगामी दिनमा गर्नुपर्ने विभिन्न अभियान तथा मागहरुलाई उच्चान गर्ने विभिन्न क्षेत्रमा सफलता प्राप्त गरेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई सम्मान गर्दै अनयउ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुमा हौसला र उत्साह प्रदान गर्ने, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुले विभिन्न मनोरञ्जनका कार्यक्रमहरु गर्दै एक आपसमा खुसी साटासाट गर्दै यो दिवस मनाईदै आएको छ । यसै अभियानलाई निरन्तरता दिने क्रमसंगसंगै विश्व कार्ययोजनाबाट शुरु भएको योजनाबद्ध विकासालय व्यवपस्थत गर्न विद्यमान सवालहरु उच्चान गरि समाधानमा सरोकारवालाहरुको ध्यानाकर्षण गर्न गराउन तथा सफल अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई सम्मान गर्दै अन्य व्यक्तिहरुमा हौसला र उत्प्रेरणा प्रदान गर्नका लागि यो वर्ष पनि विविध कार्यक्रम सहित यो दिवस मनाउने लक्ष तय गरिएको छ ।

विगत १५ वर्षका अन्तराष्ट्रिय अपाङ्गता दिवसका नाराहरुले गरेका प्रतिवद्धताहरु

१९९८- “कला संस्कृति र स्वतन्त्र जीवन पद्धति”

१९९२- “नयाँ सहस्राब्दीमा सबैको पहुँच” ।

२००० - “सूचना प्रविधिलाय सबैको लागि उपयोगी बनाउं” ।

२००१- “ पूर्ण सहभागिता र समानता, प्रगति र परिणामलाई मूल्याङ्कन गर्ने नयाँ अवधारणाको लागि आश्वान” ।

२००२- “स्वाल्म्बी जीवन पद्धति र दिगो जीवनयापन” ।

२००३- “हाम्रो लागि हाम्रो आवाज” ।

२००४- “ हाम्रो लागि हाम्रो सहभागिता” ।

२००५- “अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार विकासमा समावेशीकरण” ।

२००६- “विद्युतीय सुचना प्रविधिमा पहुँच” ।

२००७- “अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका लागि सम्मानपूर्ण काम” ।

२००८- “अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धि महासन्धि: सबैको लागि आत्मसम्मान र न्याय”

२००९- “सहस्राब्दी विकास लक्ष्यमा समावेशीकरण: अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा तिनको समुदखायको विश्वव्यापी सशक्तिकरण” ।

२०१०- “प्रतिबद्धताको सम्मान: सन् २०१५ सम्म र पश्चात सहस्राब्दि विकास लक्ष्यमा अपाङ्गताको मूल प्रवाहिकरण” ।

२०११- “सुनौलो विश्वका लागि सबैको संलग्नता अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुसमेतको विकासमा सहभागिता” ।

२०१२- “अवरोधहरु हटाउँदै सबैका लागि समावेशी तथा पहुँचयुक्त समाजको सृजना गरौं ” *(रूपान्तरण चौमासिक २०६९) ।*

नेपालमा अपाङ्ग भएका व्यक्तिहरुका एकिन तथ्याङ्क हालसम्म स्थापित गरिएको छैन । सन् १९९० मा संयुक्त राष्ट्र संघको अन्तराष्ट्रिय अपाङ्ग दिवस १९८१ मनाउने सन्दर्भमा गरिएको नमूना सर्वेक्षणमा कुल जनसंख्याको ३ प्रतिशत अपाङ्गता भएका नागरिकहरुको कुरा उल्लेख गरिएको छ । अपाङ्गताको परिभाषा तथा वर्गीकरण साँघुरो हुनाले सामाजिक अवधारणा अपाङ्ग मैत्री नहनाले र सरकारी प्रयास प्रभावकारी नभएकाले अपाङ्गता भएका नागरिकहरुको सही गणना हुन नसकेको हो । विश्व स्वास्थ्य संगठनले १९७६ मा गरेको सर्वेक्षणका अनुसार विकासोन्मुख मुलुकहरुमा कुन जनसंख्याको १०-१२ प्रतिशत अपाङ्गता भएका नागरिकहरु भएको प्रतिवेदन र नेपालमा पर्ना कुल जनसंख्याको १० प्रतिशत अपाङ्गता भएको नागरिकहरु रहेको तथ्याङ्क पाइएको छ । *(पोखेल, २०६४)*

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुले अन्य बालबालिका सरह समान अवसरमा सबै मानव अधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताहरुो पूर्ण उपभोग गर्न पाउनुपर्ने कुरा स्वीकार गर्दै यस उदेश्य प्राप्तिका लागि पक्षधरराष्ट्रहरुले बालअधिकार सम्बन्धि महासन्धि अन्तर्गत रही कार्य वहन गर्न कबुल गरेका छन् *(सुवाल २०६३) ।*

मानव अधिकार प्रवर्द्धन र प्राप्तिका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघबाट सन् २००१ मा एउटा तदर्थ समिति गठन गरि २५ अगष्ट २००६ तारिखमा सो तदर्थ समितिको आठौँ बैठकले महासन्धिको मस्यौदा तयार गरि संयुक्त राष्ट्र संघमा पेश गर्‍यो । १३ डिसेम्बर २००६ मा संयुक्त राष्ट्र संघको ६१ औँ महासभाले ३० मार्च २००७ देखि हस्ताक्षरको लागि सदस्य राष्ट्रहरूलाई खुल्ला गर्ने गरि औपचारिक रूपमा मस्यौदा पास गरे । यसले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारलाई व्यवस्थित गरि बाध्यात्मक बनाएको छ । यस महासन्धिका ५० ओटा ईच्छाधिन आलेखमा १८ ओटा धारा रहेका छन् । प्रस्तुत महासन्धिको उद्देश्य अपाङ्गता भएको सबै व्यक्तिहरूद्वारा हुने समपूर्ण तथा उनीहरूको नैसर्गिक सयार्ददाको सम्मान गर्नु हो । महासन्धिका प्रमुख सिद्धान्तहरू- नैसर्गिक मर्यादाको सम्मान, आफ्नो लागि आफैँ छनौट गर्ने र प्रभावकारी सहभागीता तथा समावेशीकरण, मानवीय विविधता साथसाथै मानवीयताको अर्को रूपमा अपाङ्ग भएको व्यक्तिहरूको भिन्ताको स्वीकार्यता, असरहरूको समानता, पहुँच योग्यता, पुरुष र महिला बीच समानता र अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको विकासोन्मुख क्षमताको सम्मान तथा आफ्नो पहिचानको संरक्षण गर्न पाउने अधिकार रहेका छन् । मानव अधिकार सबैका लागि भन्ने विश्वव्यापी मान्यता रहेपनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले समान रूपमा सोको उपभोग गर्न नपाएको अवस्थामा यस महासन्धिले मानव अधिकारको विश्वव्यापी मान्यता अनुसार बनेका दस्तावेजहरूलाई समान महत्व दिन तयार गरिएको हो । यो नवीनतम मानव अधिकारको दस्तावेद भएकोले अपाङ्गता सम्बन्धी सबै विभेदहटाउन र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकारको पवर्द्धन र संरक्षण गर्ने हुँदा यसलाई नेपाल सरकारले छिटो भन्दा छिटो हस्ताक्षर गरि अनुमोदन गर्नुपर्ने जरुरी छ *(नेपाल अपाङ्ग मानव अधिकार संगठन, २०६३) ।*

सदियौँ देखिको राज्यको विभेदकारी संरचानको कारणले राज्यका सबै क्षेत्रमा अपाङ्गताको न्यून पहुँच रहेको छ । राष्ट्र निर्माणको प्रक्रियामा सकृय योगदान पुऱ्याउन सक्ने लाखौँ उर्जासिल नागरिकको बोझको रूपमा जीवन व्यतित गर्न विवश छन् । यस महासन्धिलाई नेपाल सरकारले पूर्ण रूपमा पालना गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरि अनुमोदन गरेमा एकातिर सबैभन्दा पहिले नेपाल सरकार अन्तराष्ट्रिय स्तरमा अपाङ्गता भएका नागरिक प्रति पूर्ण पतिवद्धत भएको सन्देश जानेछ भने अर्कातिर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागीताले राष्ट्र निर्माणमा टेवा पुग्ने देखिन्छ । अपाङ्ग नागरिक बोझ हैन, राष्ट्र निर्माणका उर्जाशील उत्पादक नागरिकको रूपमा प्रमाणित हुनेछन् *(नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार संगठन, २०६६) ।*

यो महासन्धि एउटा नयाँ महासन्धिको रूपमा आएको भएपनि यसले भईरहेको अधिकार र प्रावधानलाई मात्र मानव अधिकारको दृष्टिकोबाट व्याख्या गरेको छ । अपाङ्गता क्षेत्रको विसको लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, पुनःस्थापना, रोजगारी, आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक नीतिगत निर्णय आदि अधिकारमा समान र औचित्यपूर्ण सहभागीता हुनुपर्ने भन्ने कुरा उलेख गरिएको छ । भईरहेको संरचनालाई सुधार गरि अपाङ्गहरूको पहुँचमा वृद्धि गर्ने कार्य गर्दा राज्यले थप व्ययभार वहन गर्नु पर्दैन *(नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार संगठन, २०६६) ।*

अपाङ्गताको सवाललाई वर्तमान परिदृष्यमा चुनौति र सम्भावनाका दुवै कोणबाट विश्लेषण गर्न सान्दर्भिक हुन्छ । समयको गतिशीलता अपाङ्गताको क्षेत्रमा कृयाशील संस्थाहरुको सक्रियता र दवाप मुल पैरवीका कारण यस सवाललाई हालका केही वर्षहरुबाट सकारात्मक हेराई र न्यून रुपमा भएपनि सम्बोधनको प्रयास हुन थालेको छ । राज्यबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र पहुँचका लागि नीतिगत व्यवस्थाहरु हुँदै आएको छ र सबै भन्दा महत्वपूर्ण विषयगत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई अन्य नागरिक सरह अधिकारको उपभोग गर्ने वातावरणको सृजना गराउन बाध्य पार्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रि महानन्धि सन् २००६ लाई अनुमोदन गरि नेपाल पक्ष राष्ट्र बनिस्केको अवसथले हामी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको भविष्य धेरै हद सम्म सुरक्षित हुने विश्वास लिन सकिन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको संगठित आजाव क्रमशः दरिलो दौ जाँदा विभेदकारी नीतिहरु तथा अवरोधयुक्त वातावरणहरु क्रमश न्यूनीकरण हुन थालेको छ । जनु एउटा अपाङ्गता अधिकार अभियानका लागि सकारात्मक पाटो हो ।

समाज सधै कसैका लागि नकारात्मक हुँदैन मात्र उसलाई बुझाउन प्रयत्न जारी राख्नु पर्छ भन्ने मान्यता स्वरुप सचेतनाका अभियानहरु व्यापक रुपमा अघि बढेका कारण समुदाय स्तरमा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु “हाम्रो सवाल हाम्रो अुवाई” भन्दै बाहिर आउन थालेका छन् र अधिकारको दावी गर्न थालेका छन् । जुन हालका वर्षहरुमा अपाङ्गता सवालले हासिल गरेका सुन्दर पक्षहरु हुन् ।

अर्को तर्फ यस वर्गका लागि नीतिगत रुपमा धेरै विषयहरु सम्बोधन भए पनि महासन्धिको अनुमोदन भएपनि सोको कार्यन्वयनमा देदिएको सुस्तता र उदासीपनले आँप पाकेर पनि खान नपाएको अवस्था चौतर्फी देखिएको छ । अपाङ्गता अभियान अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरुका मात्र चासोका विषय बन्ने विडम्बनाले गर्दा यस सवालले सहज रुपमा समाधान पाउन सकिरहेको छैन । अपाङ्गता विकासको मुद्दा र यो समस्या सामाजिक समस्या भएको हुँदा सम्पूर्ण सचेत नागरिकहरुको लागि यो सवाल साभा सरोकारको विषय बन्नु पर्छ । विकास प्रक्रियाका हरेक चरणमा अपाङ्गता सवाललाई सम्बोधन गर्न सकिएन भने जनसंख्याको ठूलो हिस्सा विभेदमा पर्न जान्छ जसको कारण समुन्नत समाज बनाउने सपना साकार नहुन सक्छ त्यसैले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको २१ औँ अन्तराष्ट्रिय दिवसकै अवसर पारेर अघि हामी सबैले प्रण गरौं कि सबै किसिमका विकासका प्रक्रियाहरुमा अविभेदी सिद्धान्तका आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई सहभागिता गराउँदै नयाँ नेपालको यात्रा तय गरौं अनि मात्र “विकास सबैका लागि”, “समाज सबैका लागि” र “राष्ट्र सबैका लागि” भन्ने नारा साकार हुन्छ, (रूपान्तरण चौमासिक २०६९) ।

२.२. नेपालमा अपाङ्ग बालबालिकाहरु (Disabled Children in Nepal)

नेपालमा प्रायजासो अपाङ्गहरु परिवारकै भरमा बाँचिरहेको पाइन्छ । ६८.२ प्रतिशत अपाङ्गहरु शिक्षाबाट बञ्चित भएका छन् । ६-२० वर्ष सम्मका व्यक्तिहरु स्कूल जाने गरेको तर अपाङ्गको लागि पूर्ण

रुपमा अभिभावकले हेर्नुपर्ने हुँदा उनीहरूले ढिलो सिक्ने र पढाएर वा लगानी गरेर परिवारको लागि फाईदा पुग्न सक्दैन भन्ने आशंका रहेको पाइन्छ। त्यसैले ३६.५ प्रतिशत बालबालिकाहरू बीचैमा स्मूल छाड्ने गरेका पाइन्छ। नेपालमा विशेष शिक्षा लागू गरेतापनि ७८.६ प्रतिशतले मात्र पढ्न पाइराखेका छन्। त्यसैगरि अपाङ्गहरूका लागि विभिन्न सीपमूलक तालिमहरूको व्यवस्था गरिएता पनि कम बालबालिकाले मात्रै सहभागी हुन पाएका छन्। उनीहरूले सिकेको सीप र साधनको उचित प्रयोग गर्न पाएका छैनन्। अपाङ्गहरू आफैँ समस्याबाट पिडित भएका हुँदा उनीहरू प्रतिको विश्वासनीयताको कम मूल्याङ्कन हुने गरेको पाइन्छ। अपाङ्ग भएकै कारणले विवाह, अन्य सांस्कृतिक अवसरहरू तथा सार्वजनिक काम कार्यहरूमा समेत कमजोर पहुँच रहेको पाइन्छ *(नेपाल सुस्त मनस्थिति कल्याण, २०६५)।*

सन् २००६ को डिसेम्बर ३ मा संयुक्त राष्ट्र संघको ६१ औं महासभाले अपाङ्गता एका व्यक्तिहरूको अभिकांश सम्बन्धी अनतराष्ट्रिय महासन्धि पारित गराउन राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघले नेपालमा कमेत विभिन्न वकालत एवं जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको थियो *(नेपाल नेत्रज्योति संघ, २०६४)।*

कुल जनसंख्याको विविध किसिमको अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरू १८ प्रतिशत रहेको अनुमान छ। यस क्षेत्रमा अपाङ्ग सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तथा कार्ययोजना २०६३ लागू भर्ष अपाङ्ग सेवा राष्ट्रिय समन्वय समितिको गठन समेत भएको छ। विशेष शिक्षा कक्षा सञ्चालन, अपाङ्ग पुनःस्थापना, सीपमूलक तालिमहरू सञ्चालन भएका छन्। कोटा बमोजिम स्थानीय निकायबाट मासिक रुपमा सुरक्षा भत्ता प्रदान गर्ने गरिएको छ। अपाङ्ग विद्यार्थीका लागि छात्रावृत्ति प्रदान गरिदै आएको छ। सरकारी भवन तथा भौतिक पूर्वाधारलाई अपाङ्ग मैत्री बनाउने प्रयास भईरहेको छ। तथापि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सशक्तिकरण र पुनःस्थापनाका लागि पर्याप्त कार्यक्रमहरू आउन सकेका छैनन् र सञ्चालित कार्यक्रमहरूको दायरा र प्रभावकारीता पनि सिमित भएकोले उनिहरूको स्थितिमा उल्लेखनीय सुधार हुन सकेको छैन, *(रूपान्तर पाक्षिक, २०६४)।*

नेपालको कुल जनसंख्या २,६४,९६,५०४ मध्ये ५,१३,३५१ जना विभिन्न प्रकारका अपाङ्गता भएको तथ्याङ्क छ। जसअन्तर्गत शारीरिक अपाङ्गता भएका १,८६,४५७, न्यून दृष्टि नेत्रहीन ९४,७६५, श्रवण न्यूनता/बहिरा ७९,३०३, बहिरा तथा दृष्टिविहिन ९,४३७, स्वर बोलाई सम्बन्धी समस्या भएका ६८,८५५, मानसिक अपाङ्गता भएका ३०९९७, बौद्धिक अपाङ्गता भएका १४८८८ र बहु अपाङ्गता भएका ३८६९६ रहेको तथ्याङ्क छ। कुल जनसंख्याको भण्डै १.९४% अपाङ्गता भएकाहरूको तथ्याङ्क छ *(रा.ज.ग. २०६८)।*

अटिज्म बच्चामा १ देखि ३ वर्ष भित्र देखा पर्ने अपाङ्गपन हो। यसले नसाको गडबडीले दिमागको सामान्य अवस्थामा फरक पार्छ र बच्चाको सामाजिक संचार र सीपमा असर पार्दछ। यसले बोली र इसारा, सामाजिक कृष्याकलाप र खेल्ने कृष्याकलापमा असर पार्दछ। यो Prevasive

Developmental Disorder (PDD) अन्तर्गत पर्छ । अमेरिकामा गरिएको अभ्ययन अनुसार हरेक १५० जनामा १ जनालाई यो रोग हुन्छ । यो केटीमा भन्दा केटामा ४ गुणले बढी हुने गर्दछ । नेपालमा पनि यसको संख्या निकै पाइएको छ तर यसको आधिकारीक तथ्याङ्क भने छैन । तै पनि १०,००० देखि ५०,००० सम्म रहेको अनुमान गरिन्छ । यस्तो समस्या जुनसुकै परिवार वा पृष्ठभूमिको मानिसमा पनि हुन सक्छ तर यसको खास कारण भने हाल सम्म थाहा पाउन सकिएको छैन । दिमागका कर्मा र बनावटमा आउने असामान्यताले यस्तो भएको भनिन्छ तर बैज्ञानिकहरूले यस सम्बन्धमा अनुसन्धान जारी राखेका छन् । जस्तै जन्मजात बंशाणु र मेडिकल समस्याको आपसी सम्बन्ध बारे र प्रसूचि र बच्चा न्मदाका समस्याहरू वातावरणीय तत्वहरू जस्तै भाइरल संक्रमण, रासायनिक सम्पर्क, मेटाबोलिक असन्तुलन आदी । यसका चिन्हहरू:-

- ❖ बोलमा सुस्त ।
- ❖ नबोल्नु वा बोलमा कमी हुनु ।
- ❖ बारम्बार त्यही भाषा दोहोर्‍याउनु अथवा मांशपेशीको प्रयोग गरि गर्ने व्यवहार दोहोर्‍याई रहने जस्तै-हात हल्लाउने कुनै खेलौना चलाईरहने ।
- ❖ अलिकति अथवा पुरै आँआको सम्पर्कमा आउन नचाहने ।
- ❖ साथीभाईमा इच्छा नहुनु, खेलमा इच्छा नहुनु ।
- ❖ कुनै वस्तुमा लगातार ध्यान दिइरहनु ।

यी माथिका चिन्ह कुनै बच्चामा देखा परेका विज्ञ संग सरसल्लाह गर्न जरुरी हुन्छ । कठमाण्डौको लाजिम्पाट स्थित ब्राकतष्क ऋबचभ ऋभलतचभ ल्भउर्बा नामक संस्थाले यस्तो समस्या भएका बच्चाहरूका लागि काम गरिरहेको छ (रूपान्चरण चौमासिक २०६९) ।

अपाङ्गता सम्बन्धी केही तथ्यहरू

-) संसारका करिब ६ करोड ५० लाख अपाङ्गता एका मानिसहरू रहेका छन् र यो जनसंख्या वृद्धि संगै बढ्दो गतिमा रहेको छ ।
-) मानिसको औषत आयु ७० वर्ष भन्दा बढी भएमा मुलुकहरूमा हरेक व्यक्तिले आफ्नो जीवनका औषत भण्डै ८ वर्ष अथवा ११.५% आफ्नो जीवनको समय अपाङ्ग भएर बाँचनु पर्छ ।
-) राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रमले जनाए अनुसार कुल अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू मध्ये ८०% विकासोन्मुख तथा अल्पविकसीत देशमा छन् ।
-) अपाङ्गता भएका महिलाहरू लैङ्गिक तथा अपाङ्गताका कारणले गरिने विभेदको दोहोर मारमा रहेका छन् ।

-) सन् २००४ मा भारतको उडिसा राज्यमा गरिएको एक नमुना अध्ययनले सवै जसो अपाङ्गता भएका महिलाहरु घरमा शारीरिक यातनाको शिकार हुने गरेको र २५% बौद्धिक अपाङ्गता भएका महिलाहरु बलत्कारका शिकार हुने गरेका तथ्य सार्वजनिक गरेको थियो ।
-) यूनिसेफका अनुसार ३०% सडक बालबालिका वा युवाहरुमा कुनै न कुनै अपाङ्गता भएको पाइन्छ ।
-) डि.एफ.आई.डी.ले जनाए अनुसार ५ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरुको मृत्युदर २०% भन्दा कम रहेको देशमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको मृत्युदर ८०% रहेकोछ ।
-) संसारमा करिव ४५ देशहरुमा मात्र अपाङ्गता सम्बन्धि विभेद विरुद्धका कानुनहरु छन् ।
-) युनेस्को ले जनाए अनुसार विकासशील देशका ९०% अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु विद्यालय जान सकेका छैनन् ।
-) अन्तराष्ट्रिय श्रम संगठनले जनाए अनुसार संसारका ३ करोड ८६ लाख काम गर्ने उमेरका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु छन् । बेरोजगार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको संख्या ८०% भन्दा बढी छ ।
-) युद्धमा हरेक १ बच्चा मारिदा अरु ३ जना बच्चा अपाङ्ग हुने गर्दछन् ।
-) विश्व स्वास्थ्य संगठनले जनाए अनुसार केही देशहरुमा २५% अपाङ्गता शारीरिक हिंसा र अन्य चोटपटकको कारणले हुने गरेको पाइन्छ (रूपान्तरण चौमासिक २०६९) ।

२.३. नेपालमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको सन्दर्भमा कानुनी व्यवस्था (Legal Arrangements Concerning with Disabled Children in Nepal)

संयुक्त राष्ट्र संघको २१ औं महासभाले १३ डिसेम्बर २००६ का दिन अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धि संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धी (सि.पी.आर.डी.) अनुमोदन गरेको छ । नेपालको विधायीका संसदले २०६७ साल पौष १२ गते अनुमोदन गरि ७ मे २०१० देखि पक्षराष्ट्र बनिसकेको उक्त महासन्धिको धारा ३ ले यसको सामान्य विद्वान्तहरु निम्न लिखित ८ बुँदामा व्याख्या गरेको छ जसलार्थ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको मानव अधिकारको मूलमूल विद्वान्तको रुपमा सवैले ग्रहण गर्ने पर्दछ ।

-) नैसर्गिक मर्यादाको सम्मान, आफ्नो लागि आफै रोज्न पाउने स्वतन्त्रता लगायतका वैयक्तिक स्वायत्तता तथा व्यक्तिको स्वतन्त्रताको सम्मान
-) गैर-भेदभाव
-) समाजमा पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता तथा समावेशीकरण

-)] फरक पनको सम्मान तथा मानव विविधता एवं मानवीयताको हिस्साको रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्वीकार्यता ।
-)] अवसरहरुमा समानता
-)] पहुँच
-)] पुरुष र महिला बीच समानता
-)] अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विकासोन्मुख क्षमताको सम्मान तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको आफ्नो पहिचानको संरक्षण गर्न पाउने अधिकारको सम्मान (*अपाङ्ग सम्बन्धी राष्ट्रिय निति तथा कार्ययोजना २०६३*) ।

मुलुकी ऐन २०२० को गरिब कंगाल भाग ५ र ८ मा काम गर्न नसक्ने अवस्थाका मानिसालइ खान, बास र वर्षको २ जोर लुगा व्यवस्था गर्नुपर्ने व्यवस्था तथा कुष्ठरोगी दृष्टिविहिन तथा अपाङ्गहरुलाई प्राथमिकता दिनु पर्दछ भनेर उल्लेख गरिएको छ । शिक्षा सम्बन्धी ऐन २०४८ को भाग ८ (२) मा विशेष शिक्षाको परिभाषा गरि दृष्टिविहिन, बहिरा, बोल्न नसक्ने र सुस्त मनस्थिति भएकाहरुको लागि विशेष शिक्षा सम्बन्धी नियमहरु बनाउन सकिने व्यवस्था गथरिएको छ । धनादेश नियमावली २०३१ को नियम ८ (२) अनुसार सुस्त मनस्थितिको हकमा धनादेशबाट प्राप्त हुने रकम प्राप्तीका लागि संगै बस्ने अभिभावकले हस्तारक्षर गरेर प्राप्त गर्न सकिने, त्यसै गरि अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन २०३९ ले अपाङ्गहरुको हक, शिक्षा, स्वास्थ्य तथा औषधी उपचार तालिम तथा रोजगारी सुविधा तथा सहूलियत, अभिराज्यको प्रशासनिक व्यवस्था, नीति तथा कार्यक्रमको योजना प्रक्रिया आदि व्यवस्थाहरु गरिएका छन् । नेपालको संविधान २०४७ को धारा ११ मा समानताको हकमा बालबालिका, महिला, बुद्ध तथा शारीरिक, मानसिक रूपमा अपाङ्गता भएकाहरुको हित संरक्षण तथा विकासको लागि विशेष कानूनी व्यवस्था गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । धारा २६ ले राज्यले अनाथ, अपाङ्ग तथा असक्षम व्यक्तिको संरक्षण तथा कल्याणका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षाका नीतिहरु अवलम्बन गर्न सक्ने प्रावधान छ । त्यसै गरि समाज कल्याण ऐन २०३९ ले समाज कल्याण कार्य अन्तर्गत समाजका कमजोर असाहय र अशक्त व्यक्तिहरु, बालकहरु, अपाङ्गहरुको हित र कल्याण गर्न समाज कल्याण परिषदले विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ (*सिबिन, २००६*) ।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०४८ को भाग २६ (६) मा दृष्टिविहिन अपाङ्ग र सुस्त मनस्थिति भएका बालकहरुको हकमा बाल कल्याण गृहमा बस्ने उमेरको हकबन्दि लागू नहुने व्यवस्था गरेको छ । भाग ४३ (१२) अनुसार अनाथ तथा अपाङ्ग वा सुस्त मनस्थितिका बालहरुको लागि सरकारले अनाथलय स्थापना गर्ने, आवश्यक शिक्षाको व्यवस्था गर्ने उल्लेख छ । शिक्षा नियमावली २०४९ को नियम १२३ अन्तर्गत दृष्टिविहिन, बहिरा, बोल्न नसक्ने अपाङ्ग तथा सुस्त मनस्थिति भएका बालबालिकाहरुको लागि शिक्षाको व्यवस्था गर्ने, स्मूलहरुलाई नेपाल सरकारबाट विशेष सुविधा प्राप्त हुने छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसै गरि अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण नियमावली २०५१ मा अपाङ्गहरुको लागत राख्ने, परिपत्र

प्रदान गर्ने, अपाङ्ग घरको स्थापना तथा सञ्चालनग, शिक्षा, तालिम, स्वास्थ्य उपचारमा प्रथमिकता, आय कर छुट र अपाङ्ग सेवा कोष तथा कानूनी सुविधाको व्यवस्थाहरु गरिएका छन् । विशेष शिक्षा नीति २०५३ मा अपाङ्गहरुलाई पनि राष्ट्रिय मूलधारमा समाहित गर्न माध्यमिक तह सम्म एकीकृत तथा विशेष शिक्षा निःशुल्क रुपमा उपलब्ध गराउने तथा आवश्यक सहयोगी सामाग्री, शिक्षण तथा पाठ्य सामाग्री, खेलकुद र संस्कृतिक कार्यक्रम, आवसीय सुविधा, आवश्यक जनसक्ति व्यवस्था गर्ने जस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरु गर्ने प्रतिवद्धता जनाइएको छ । उक्त नीति आवश्यकता अनुसार गैर सरकारी क्षेत्र संग समन्वय गर्दै कार्यन्वयन गर्ने प्रावधान हरुको पनि व्यवस्था गरिएको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५६ को भाग २५ मा गा.वि.स. र वडा समितिले पिछडिइका वर्ग अनथा, असाहय र अपाङ्ग व्यक्तिहरुको तथ्याङ्क अध्यावधिक राख्नु पर्ने, भाग ९३ र ९६ (१ १०) नगरपालिकाले असाहय अनाथ र अपाङ्गहरुको तथ्याङ्क अध्यावधिक राख्नुपर्ने, भाग १८९ (१ २) मा जिल्ला विकास समितिले महिला असाहय र अपाङ्गहरुलाई राष्ट्रिय नीति अनुरूप अस्वस्थ अभ्यासहरुलाई निर्मूल गरि उनीहरुको संरक्षणका लागि आवश्यक व्यवस्था गर्ने भन्ने आदि व्यवस्थाहरु गरिएका छन् (सिविन, २००६) ।

मंगलबार २२ औं अपाङ्गता दिवस मनाइदै छ, अवरोध हटाउन सवैका लागि समावेशी मार्ग खोलौं भन्ने नाराका साथ यसपटकको अपाङ्गता दिवस मनाउन लागिएको हो । नेपालमा अहिले पनि १३ लाख भन्दा बढी अपाङ्ग छन् भने अपाङ्गता सम्बन्धि कार्य गर्ने संघ संस्था मात्रै ७०० भन्दा बढी छन् । तर पनि अपाङ्गता भएकाहरुको समस्यामा सुधार आउन नसकेको अपाङ्गता सम्बन्धि कार्य गर्ने संघ संस्थाका प्रतिनिधिहरुले नै स्वीकार गरेका छन् । युवा अपाङ्ग संघ नेपालका अध्यक्ष प्रकाश श्रेष्ठ अपाङ्ग युवा दक्ष भएर पनि बेरोजगार बन्न बाध्य हुनुपरेको, अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि आरक्षण व्यवहारिक रुपमा कार्यन्वयन हुन नसकेको, अपाङ्गताको मानव अधिकार दैनिक हनन् हुँदै गएको, स्वास्थ्य र शिक्षा जस्ता सेवामा उल्लेख्य सुधार हुन नसकेको बताउनु हुन्छ । “३ वर्ष अगाडीनै सर्वोच्च अदालतले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई मासिक ३००० रुपैया र उनीहरुलाई हेरचाह गर्ने व्यक्तिलाई मासिक ५००० रुपैया प्रदान गर्नु भनी सरकारको नाममा खादेश जारी गरिसके पनि व्यवहारमा अहिलेसम्म कार्यन्वयन हुन नसक्नु विडम्बना हो” श्रेष्ठले बताउनु भयो । नेपाल अपाङ्गता मानव अधिकार केन्द्रका अध्यक्ष जगदीश प्रसाद अधिकारी अपाङ्ग हरुका समस्या दैनिक बढ्दै जाँदा उनिहरुको अधिकार स्थापित गर्नका लागि नै अपाङ्गता मानव अधिकार केन्द्रको स्थापना भएको बताउनु हुन्छ । केन्द्रले संघै अपाङ्गहरुको हक अधिकारका लागि संघर्ष गर्दै आएपनि व्यवहारिक रुपमा कतिपय अधिकार स्थापित गर्न सकिएको छैन । उहाँले भन्नु भयो । राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपालका महासचिव टिका दाहाल पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार स्थापित गराउन महासंघ निरन्तर संघर्षशील भएपनि सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा अबै पनी परिवर्तन हुन नसकेको बताउनु भयो । महिला बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयका उपसचिव सूर्य प्रसाद श्रेष्ठले अपाङ्गहरुको समस्या रहेको बताउँदै सरकारले क्रमिक रुपमा समाधान गर्दै जाने बताउनु भयो (गोरखा पत्र काठमाण्डौ मंसिर १७) ।

नेपालको अन्तरिक संविधान २०६३ मा अपाङ्गताको सवाललाई प्रत्यक्ष सम्बोधन गर्ने निम्न व्यवस्था रहेका छन् :-

क) भाग-३ मैलिक हक:-

धारा १३ को उपधारा (३) : राज्यले नागरिकहरू बीच धर्म, वर्ण, जातजाति, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आश्रय वा ती मध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गर्ने छैन । तर महिला, दलित, आदिवासी जनजाती, मधेसी वा किसान, मजदुर वा आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका वर्ग वा बालक, बुद्ध तथा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण, शक्तिकरण वा विकासका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन । धारा १८ को उपधारा (२) : महिला, श्रमिक, बुद्ध, अपाङ्ग तथा अशक्त र असहाय नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ । धारा २२ : को बालबालिकाको हक उपधारा (४) : असाहय, अनाथ, सस्त मनस्थिति, द्वन्द्व पिडित, विश्थापित एवं जोखिममा परेका सडक बालबालिकाहरूलाई सुनिश्चित भविष्यका लागि राज्यबाट विशेष सुविधा पाउने हक हुनेछ । भाग ४ : राज्यको निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरू :- धारा ३३ राज्यको दायित्व : घ (१) : मुलुकको राज्य संरचनाका सबै अंगहरूमा मधेसे, दलित, आदिवासी जनजाती, महिला, मजदुर, किसान, अपाङ्ग, पिछडिएका वर्ग र क्षेत्र सबैलाई समानुपातिक समावेशीका आधारमा सहभागी गराउने । धारा ३३ (त) : शासत्र द्वन्द्वका क्रममा मारिएकाहरूको परिवारलाई तथा तयसउ क्रममा घाइते भई अपाङ्ग र अशक्त भएकाहरूलाई उचित राहत, सम्मान र पुनःस्थापनाको व्यवस्था गर्नु । धारा ३५ : राज्यका नीतिहरू उपधारा (९) : राज्यले एकल महिला, अनाथ बालबालिका, असाहय, बुद्ध, अपाङ्ग, अशक्ति र लोपोन्मुख जातिको संरक्षण र उन्नतिका लागि सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने छ । उपधारा (१४) : राज्यले महिला, दलित, आदिवासी जनजाती, मधेसे, मुस्लिम लगायत कल्पसंख्यक, भूमिहीन, सुकुम्बासी, कमैया, अपाङ्ग, पिछडिएका क्षेत्र तथा समुदाय र द्वन्द्व पिडितका लागि सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने छ । उपधारा (१७) : वृद्धि, अशक्त, महिला तथा बेरोजगारलाई कानुनी व्यवस्था गरि भत्ता दिने नीति अवलम्बन गरिने छ (नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३) ।

ख) अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन २०३९

यो अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि बनेका एक मात्र कानून हो । २५ मुख्य दफाहरूमा समेटिएको यो ऐनको प्रस्तावनामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संरक्षण, अपाङ्गता रोकथाम तथा न्यूनीकरण गर्दै उनिहरूलाई समानताको हक दिलाई समाजमा सकृय र उत्पादनशील बनाउनु पर्ने आवश्यकता औल्याइएको छ । यस ऐनले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि विशेष गरेर निःशुल्क शिक्षा, स्वस्थ उपचार, तालिम, रोजगारीको व्यवस्था, साहयक सामाग्रीको व्यवस्था गर्ने प्रावधान लगायत अपाङ्गता पहिचान, रोकथाम र न्यूनीकरणका लागि पनि विभिन्न व्यवस्था गरेको छ । यस ऐनलाई

प्रभावकारी रूपमा कार्यन्वयनका लागि २०५१ मा अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण नियमावली, २०५१ लागु गरिएको छ ।

ग) अपाङ्गता संरक्षण तथा कल्याण नियमावली, २०५१

यो नियमावली पआङ्गता संरक्षण तथा कल्याण ऐनको प्रभावकारी कार्यन्वयनका लागि बनाईएको हो । यसमा विशेष गरेर अपाङ्गपन निर्धारण समिति, अपाङ्गता सम्बन्धि लगत राख्ने, परिचय-पत्र प्रदान गर्ने, समाज कल्याण अधिकृत तोक्ने, अपाङ्ग घरको स्थापना तथा संचालन, शिक्षा तथा तालिमको व्यवस्था, स्वास्थ्य उपचार, अपाङ्ग भएका व्यक्तिहरुलाई काममा प्राथमिकता दिनु पर्ने, अपाङ्ग सेवा कोष, कानूनी सुविधा जस विषयहरु कार्यन्वयनका लागि नियम बनाईएको छ ।

घ) विशेष शिक्षा नीति, २०५३

यस नीतिले विशेष विद्यालय, एकीकृत विद्यालय, अपाङ्गताको परिभाषा तथा वर्गीकरण समेत गरि जम्मा ३३ वटा विषेश शिक्षा सम्बन्धी नीति तय गरेको छ । जस मध्ये अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई दिइने शिक्षालाई सबैका लागि शिक्षको प्रमुख अंग बनाउने, विद्यालयलाई भौतिक रूपमा अपाङ्गमैत्री बनाउने, आवश्यकता अनुसार विशेष विद्यालयको व्यवस्था गर्ने, अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई सबै तहमा निःशुल्क शिक्षा दिइने, छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्ने जस्ता नीतिहरु महत्वपूर्ण मानिन्छन् (अपाङ्ग आवाज २०७०) ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको समग्र अधिकारको प्रत्याभुति गर्न विभिन्न समयमा केही भएपनि नीतिगत व्यवस्थाहरु नेपाल सरकारबाट व्यवस्था भएपनि सोको प्रभाकारी कायन्वयन हुन नसक्दा अपाङ्गता क्षेत्रमा कृयाशील संस्थाहरुको पहलकदमीबाट नीतिगत लडाँई अगाडी बढाउने क्रममा सम्मानित सर्वोच्च अदालतमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको पहिलो ऐन अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन २०३९ लाई टेक्दै देश भर रहेका अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका लागि सामाजिक सुरक्षा भत्ता र अवास गृहको माग गरि नेपाल अपाङ्ग मानव अधिकार केन्द्र कालिका ३ बर्दिया निवासी अधिवक्ता सुदर्शन सुवेदी र भक्तपुर इनाथ चौक निवासी अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्ति दिपेन्द्र शाक्य र विक्रम संवत् २०६८ साल भाद्र १८ गने नेपाल सरकार विरुद्ध रिट दायर गरेकोमा सो विषयलाई लिएर सर्वोच्च अदालत काठमाण्डौद्वारा माननीय न्यायधिश ताहि अलि अन्सारी र कमल नारायण दासको संयुक्त इजलासमा २०६९ साउन ३० गते मंगलवार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको पक्षमा फैसला सुनाईको छ । उक्त फैसलाको परमादेश अनुसार गर्नुपर्ने कार्यहरु :

अहिले सम्म पहिचान र गणना भई सकेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई अपाङ्गताको व्यवस्था हरी बेरोजगार र आयश्रोत नभएका र बृद्ध अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई न्यूनतम मासिक रु ३०० देखी ५००० सम्म निर्वाह भत्ता दिने दिलाउने व्यवस्थ गर्नु पर्ने ।

- । पहिचान भई गणना भई सकेका शारीरिक रूपले हिडडुल समेत गर्न नसक्ने पूर्ण अशक्त वा पूर्ण रूपले मानसिक विच्छिन्नताको अवस्थामा रहेको अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिलार्थ हेरचाह गर्ने, परिवार नभएकालाई हेरचाह गर्ने व्यक्ति समेतको लागि न्यूनतम निर्वाह भत्ताको रूपमा अवस्थ अनुसार ३००० देखि ५००० सम्म मासिक विशेष भत्ता उपलब्ध गराउने ।
- । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहिचान वर्गीकरण र निनीहरूको समग्र हकहिल समेत हेर्ने गरि प्रत्येक जिल्लामा कम्तिमा १ जना समाज कल्याण अधिकृतको नियुक्ति गर्ने वा निजको काम गर्ने गरि नेपाल सरकारको कुनै अधिकृत लाई तोक्नुपर्ने ।
- । उपरोक्त दफा १ र २ अनुसारको भत्ता र विशेष भत्ता यो आदेश प्राप्त भएको मितिदेखि लागू हुने गरि आदेश प्राप्त भएको मितिले ३ महिनाभित्र उपलब्ध गराउनु पर्ने ।
- । यो आदेश प्राप्त भएको मितिले ६ महिनाभित्र समाज कल्याण अधिकृत नियुक्ति गरिसक्नु पर्ने ।
- । उपरोक्त कार्यहरू सम्पन्न गरि यो आदेश प्राप्त भएको ७ औं महिला भित्र आदेश कार्यन्वयन भएको जानकारी यस अदालतलाई गराउनु पर्ने (रूपान्तरण चौमासिक ३०६९) ।

२.४. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू र वर्तमान अवस्था (Disabled Children and Present Condition)

बाल अधिकारको सन्दर्भमा हेर्दा सन् १९२३ मा ५ बुँदे घोषणा-पत्र, सन् १९५९ मा बाल अधिकार सम्बन्धी स्वेच्छितक आलेख मा हस्ताक्षर समेत गरिएको छ । संयुक्ति राष्ट्र संघीय महासभाले १९८९ मा बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि पारित गर्‍यो । १९९० मा बालबालिकाको जीवन रक्षा, सुरक्षा र विकासका लागि विश्व घोषणा-पत्र समेत जारी गर्‍यो । सन् २००२ मा संयुक्ति राष्ट्र संघीय महासभाको विशेष अधिवेशनले बालबालिका सुहाउँदो संसार नामक दस्तावेज पनि पारित गर्‍यो (सिबिन, २००६) ।

कानून र घोषणा-पत्र मा हस्ताक्षर गर्ने तर कार्यन्वयनमा कमजोर प्रभाव राख्ने नेपालले बालबालिकासंग सम्बन्धी थुप्रै सन्धि सम्झौताहरूमा हस्ताक्षर नगरेको होइन । बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि १९९०, बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धिको २ वटा इच्छाधिन आलेख २०००, दक्षिण एसियामा बालकल्याणलाई अभिव्यक्ति गर्नका लागि क्षेत्रिय व्यवस्था सम्बन्धी सार्क महासन्धि, बालबालिका सम्बन्धी एने २०४८, नियमावली २०५१, बाल श्रम निसेध र नियमित गर्ने एने २०५६ लगायतलाई बाल बालिकाको निमित्त गरिएको व्यवस्था भन्न सकिन्छ । त्यसै गरि बालश्रम सम्बन्धि राष्ट्रिय गुरु योजना तयार गरि सन् २००९ सम्मा निकृष्ट बालश्रम, २०१४ सम्ममा सबै प्रकारका बाल श्रम निर्मूल गर्ने लक्ष्य लिएको पाइन्छ । तर प्रभाव शून्य अर्थमा पनि छ कि यस्ता निति निर्माण गर्नेहने चिया बनाउने देखि कपडा धुने सम्म र कार र बाइक सफा गर्नको लागि अबोध बालबालिकालाई प्रयोग गरिरहेका छन् (सिबिन, २००६) ।

जतिसुकै नितिहरु बनाईए पनि बालबालिकाहरुप्रति कसैको सरोकार जोडिएको छैन । जोडिएको छ त कोही तिनै व्यक्तिहरु संग जोडिएको छ जस्को नितान्त व्यक्तिगत स्वार्थका लागि बाल अधिकारको कुरा गरिन्छ । बाल अधिकारको नारा घन्काउनेहरु अबोध बालबालिकाले पकाएको चिया खान्छन् तर बाल अधिकारलाई ओकल्ने प्रयत्न गर्दैनन् । उनीहरु त्यहाँमात्र बालअधिकारलाई फलाक्छन् जहाँ सभा सम्मेलन र गोष्ठीहरु हुन्छन् ।

यस्तो दयनीय अवस्थाबाट गुज्रिहेका बालबालिकाहरुलाई शिक्षको पहुँच सम्म ल्याउन र बालश्रमको अन्त्यका लागि अब बन्ने नयाँ संविधानमा महत्वपूर्ण प्रावधान हुनुपर्दछ । बालअधिकारका मुद्दालाई कमाईखाने भाँडा र जीविकाको सवाल मानेर वेवास्ता गर्ने प्रवृत्तिलाई हातोत्साहीत पारिनुपर्दछ । अन्यथा यो संविधान पनि पिडितमुखी हैन तिनै पिडकमुखी हुनेछ (अर्याल, नेपाल समाचार पत्र) ।

हाम्रो सामाजिक परिवेश रहनसहनले गर्दा अपाङ्गता प्रति हाम्रो सोच नकरात्मक भन्दा पनि संकुचित छ, हामीमा अपाङ्गता प्रति अज्ञानता छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिसंग कुरा गर्दा हामीलाई असहज महसुस हुन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई सहानुभुतिको नजरले हेर्ने हुँदा हाम्रो कुनै व्यवहारले गलत शब्दको प्रयोगले जान अन्जानमा उनिहरुको मन पो दुख्ने होकी भन्ने डरले गर्दा हामी उनीहरूसंग सकेसम्म अन्तक्रिया गर्न नपरे हुज्या जस्तो गछौं । उनीहरुलाई अपाङ्गता नभएका व्यक्ति जस्तै सरल र सहज व्यवहार गर्न हामी हिचकिचाउँछौं । अपाङ्गतालायु एउटा अवस्थामा फरक किसिमको शारीरिक बनावटका रुपमा मात्र स्वीकार गर्न हामी सकिरहेका छैनौं । हामी अपाङ्गलाई कुनै दिर्घकालीन ठुलै रोगसंग जोडेर हेछौं । हाम्रो मानसपटलमा के छ भने अपाङ्गता भएकाहरु रोगी हुन् । उनिहरुकालागि कुनै नियमित विशेष उपचार, औषधी र स्याहारसुसार गर्ने व्यक्तिको आवश्यकता पर्छ भन्ने सोचाई माहीमा विद्यमान छ । अभफै हवाई यात्रा गर्दा त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु हिड्न सक्ने भए पनि उसलाई विरामीका रुपमा व्यवहार गरेर बाध्यताका साथ ट्विल चियर प्रयोग गर्न लगाउँछन् । प्रकृतिका हर सृजनामा विविधता छ । हाम्रा शारीरिक बनावटमा पनि विविधता छ त्यसैले पआङ्गतालाई पनि विविधताका रुपमा सहज स्वस्कार गर्न हामी पछि परिरहेका छौं ।

सामाजका हर पक्षमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई कि त पूर्व जन्मको पाप संग जोडेर हेर्ने कित सहानुभुतिको भावले कमजोर र निरीह ठान्ने गरिन्छ । समाजको यस्तो सांघुरो परिवेशमा हामीले कहिल्यै पनि अपाङ्गता असक्षमता होइन भन्ने यथार्थलाई आत्मसात गर्न सक्नैनौं । अपाङ्गता भएकाहरु सफल हुँदा उसको सफलतालाई अपाङ्गसंग जोडेर हेछौं । हामी कहिल्यै खुलेर यो भन्न सक्दैनौं कि उ सक्षम थियो, उसमा क्षमता थियो । तयसैले सफल भयो । उल्टो उसको अपाङ्गताले गर्दा, सहानुभुतिले गर्दा उ सफल भयो भन्ने संकुचित धारणा राख्छौं । हामी उसलाई पहिल्यै एक अपाङ्ग देख्छौं अनि मात्र एक व्यक्ति हामीले कहिल्यै पनि उसलाई पहिले एक हामीजस्तै व्यक्ति अनि बल्ल अपाङ्गका रुपमा हेर्न र लिन सकेनौं ।

त्यसैले हामी पनि वैचारिक रूपमा अपाङ्ग छौं । हाम्रो सोचमा पनि दुर्बलता छन् । व्यवहारका आधारमा हामी पनि अपूर्ण छौं । मुलुकमा अपाङ्गताको अवस्थामा सकारात्मक परिवर्तन आउन नसक्नुमा हामी जस्ता पआङ्गता नभएका व्यक्तिहरूका यस्ता वैचारिक र व्यवहारिक समस्या पनि उत्तिकै जिम्मेवार छन् । त्यसैले अब अपाङ्गता शक्तिकरणका लागि हामी जस्ता व्यक्तिहरूले यस्ता समस्यालाई मध्यनजर गर्दै अपाङ्गता प्रति जानकार, सचेत, संबदनशिल र सक्रिय बनाउन आवश्यक छ ।

सर्वप्रथम त हामीलाई अपाङ्गता भनेको के हो ? केवल शारीरिक दुर्बलता मात्र अपाङ्गता हो त ? अपाङ्गता हुनु भनेको रोगी हुनु हो र ? जस्ता अपाङ्गताका बहुआयमिक पक्षहरूबारेमा जानकार गराउनु आवश्यक छ । साथसाथै अपखाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने आधारभूत सामग्रीहरू जस्तै सेतो छडी, ट्विल चियर, सांकेतिक भाषा, बैशाखी आदि बारेमा समेत जानकारी दिनु पर्छ । यस्ता सामग्रीहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अतिरिक्त सामग्री नभएर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका शरीरका एक विस्तारित अंग जस्तै महत्वपूर्ण हुन्छन् भन्ने बुझाउनु पर्छ । यहि संबेदनशीलताले हामीलाई अपाङ्गताका अवस्था सुधार्न र सक्रिय रूपमा लाग्न जागरुक बनाउँछ । त्यस पछि हामी विकासका हर कार्यक्रममा सेवा तथा सुविधामा अपाङ्गताका मुद्दालाई समावेस गराउन सफल हुन्छौं (खनाल, कान्तिपुर माघ २३ २०७०) ।

२.६. अपाङ्गता र आम संचारको प्रयास (Disability and Attempt of Mass Communication)

विगत डेढ दशक देखिको छापा, संचार माध्यममा अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा संस्थागत समाचार तथा समाचारमूलक सामग्रीहरूको अनुगमन भईरहेको छ । यी समाचारलाई कार्यालय तथा कार्यालय प्रयोजनका लागि उपयोग गरिदै आएकोमा यस पटकदेखि संक्षिप्त अनुगमन निरन्तर भईरहेको तर सबै वर्षका तथ्याङ्कहरूको व्यवस्थापन व्यवस्थित हुन नसकेको हुनाले यो प्रतिवेदन सहज हुन सकेन ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र उनीहरू संग सम्बन्धित गतिविधिहरूलाई समाचारहरूमा ल्याउन सञ्चार गृह तथा सञ्चार कर्महरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । ती समाचारहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य लगायत पुनः स्थापन र मानवअधिकारको अन्य कामहरूमा प्रभाव पारेको छ । विज्ञान र प्रविधिको विकासले सञ्चार क्षेत्रलाई सबैभन्दा बढी प्रभावकारी बनाएको छ । तर अध्ययनले बताए अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू संग सम्बन्धित बुद्धाहरू भने सञ्चार माध्यमका प्राथमिकतामा अफै पर्न सकेका छैनन् । अपाङ्गता सम्बन्धी मुद्दा/मोफसलमा सबै भन्दा बढी र मोफसलबाटै समाचार संकलन हुन सकेका छैनन् । किनकि नेपालका अधिकांस राष्ट्रिय स्तरका समाचार पत्रिकाहरूले पहुँच बढाउन सकेका छैनन् । त्यसैगरी कतिपय प्रकाशित समाचारहरू पनि अपाङ्गता मैत्री छैनन् वा अधिकार सन्देशका नभई दयाका भावनाले प्रेरित भएका र बनाईएका छन् । प्रकाशित तस्वीरहरूमा अपाङ्गताको संबेदनशील अवस्थालाई उदाङ्ग गरिएका प्रसस्तै भेटिएका छन् । यद्यपी विगतका तुलनामा सामाचार

प्रकाशनमा क्रमश बृद्धि हुँदै र क्रमश अपाङ्ग मैत्री बन्दै आएको छ । जुन संचार गृहको मोफसलमा व्यापक प्रतिनिधित्व र सञ्जाल छ, स्वाभावैले ती सञ्चार गृहले अपाङ्ग सम्बन्धी मुद्दाहरूलाई अन्य सञ्चार माध्यमहरूका तुलनामा बढी प्रकाशित गरेका छन् । त्यसैले काठमाण्डौबाट प्रकाशित हुने राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकाहरूको मात्रै अनुगमन गरि यो अध्ययन प्रस्तुत गरिएको हो ।

अपाङ्गता सम्बन्धी मुद्दाका समाचारहरू काठमाण्डौ जिल्लाहरूभन्दा बाहेकका सबै जिल्लाहरूको गरि केही मात्रामा मात्रै बढी हुन्, स्वास्थ्य, जीविकोपार्जन, क्षमताविकास, निति, अवहेलना, जीवनसघर्ष, पुनःस्थापना आदि मुद्दाहरूका समाचार अन्य मुद्दामा भन्दा कम संख्यामा प्रकाशित भएका छन् । कतिपय मुद्दाहरू जस्तै उत्सव, सार्वजनिक समारोह आदि गतिविधिहरू बढी छ किनकि यी गतिविधिहरू प्राय राजधानी वा सदरमुकाम केन्द्रित हुन्छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सम्बन्धी मुद्दाका सामाचार अनुगमनमा गरिएको अध्ययन, राज्य समाज र परिवारले व्यक्तिहरू माथि गरेका सबैखाले विधेदकारी काम र मानव अधिकार हनन्का अन्य क्षेत्रका घटनाहरू सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनहरूमा देखिए भन्दा बढी भम्भीर किसिमका छन् । जीवन यापन र दैनिक जीवनका क्रियाकलापहरूमा बाधा भएकोले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सन्दर्भमा आत्मनिर्भरता सबै भन्दा चुनौती त छदैं छ त्यसमा पनि मानसिक तथा शारीरिक सिंह, परिवार बाट विस्थापित हुन, प्रतिवाद गर्ने क्षमता र सीप नहुनका कारण भम्भीर किसिमका यौन शोषणमा पर्नु आदि ठुला चुनौतिहरू हुन् । यो संवेदनशील पक्षहरूमा मानव अधिकार रक्षको लागि सञ्चार माध्यमको भूमिका धेरै पंभावकारी हुन्छ । तर यस्ता मुद्दाहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूकै अरु मुद्दाहरूभन्दा कम मात्रामा प्रकाशितच भएको यस अध्ययनले देखाएको छ । त्यस्ता पत्रिकाहरूमा प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई आधार मान्दा एड्भोकेसिका रणनिति समुदायमुखि बनाउन आवश्यक देखिन्छ *(सञ्चार अनुगमन प्रतिवेदन २०६८) ।*

२.६. अपाङ्गता परिचय पत्रको व्यवस्था (Provision of Disability Identity Card):-

अपाङ्गता संरक्षण तथा कल्याण नियमावली २०५१ अनुसार अपाङ्गताको प्रकृति तथा स्थितिको आधारमा निम्न अनुसार ४ प्रकारको परिचय-पत्र उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ ।

क) पूर्ण असक्त अपाङ्गता:-

व्यक्तिको शारीरिक वा मानसिक प्रणालीहरूमा भएको कार्यगत विचलनका कारण अरुको साहारा लिएर पनि दैनिक जीवन सम्पादन गर्न नसक्ने अवस्थाका व्यक्तिहरू, तीव्र बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, पूर्ण रूपमा श्रवण, दृष्टिविहीन व्यक्तिहरू तथा आफै हलचन गर्न नसक्ने गरि पूर्ण रूपमा अशक्त भई अपाङ्गता भएको व्यक्तिको रूपमा रातो रंगमा स्पष्ट पहिचान हुने गरि “क” वर्गको यो अपाङ्गताको परिचय उपलब्ध गराईएको छ ।

ख) अति अशक्त अपाङ्गता:-

निरन्तर अरुको सहयोग लिएर मात्र दैनिक जीवन सम्पादन गर्न, आवागमन गर्न, सञ्चार गर्न, लेखपढ गर्न, सक्षम हुने व्यक्तिहरु, पोलियो वा अन्य कारणले शरीरको तल्लो भाग पूर्ण सक्रिय नभई वा मेरुदण्डमा चोट वा पक्षघात भई वा मांसपेशी विचलन भर्ष वा मस्तिस्क पक्षघात भई कम्मरभन्दा मुनिको भाग क्रियाशिल हुन नसकि ट्विल चियर प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्थाका व्यक्तिहरु, दुवै हातको पाखुरा मुनिको अंग नभएका वा नचल्ने, कम्मर भन्दा मुनिको अंग नभएका वा नचल्ने व्यक्तिहरु, दुवै खुट्टा पूर्ण क्रियाशिल नभई बेशाखी प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरु, पूर्ण दृष्टिविहिन व्यक्तिहरु, बहिरा व्यक्तिहरु, दैनिक जीवन सम्पादन आफै गर्न नसक्ने तर सिकाईमा समस्या भएका बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु, निरन्तर अरुको सहयोग लिइरहनुपर्ने बहुअपाङ्ग भएको व्यक्तिको रुपमा नीलो रंगमा स्पष्ट पहिचान हुने गरि “ख” वर्गको यो अपाङ्गताको परिचय-पत्र उपलब्ध गराईएको छ ।

ग) मध्यम अपाङ्गता:-

प्राकृतिक अङ्गहरुले प्रयोग वा साहयक सामाग्रीको प्रयोगबाट दैनिक जीवन सम्पादन आफै गर्न सक्ने, पोलियो भई घुँडा मुनिको अंगमा मात्र प्रभाव परेको, स्वतन्त्र रूपले हिंडडुल गर्न सक्ने शारीरिक रुपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु, हत्केला भन्दा कुनिका कम्तिमा बुढी औला र चोरी औला नभएका तथा कुर्कुच्चा भन्दा मुनिको भाग नभएका, मेरुदण्डमा समस्या भई ढाढ कुप्रिएका, सिकाईमा ढिला भएका वैद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु, श्रवण यन्त्रको प्रयोगबाट मात्र सुन्न सक्ने सुस्त श्रवण व्यक्तिहरु शल्यक्रियाबाट स्वरयन्त्र भिकि घाँटीको तलीबाट मात्र बोल्न सक्ने व्यक्तिहरु, तीब्र भकभके व्यक्तिहरु, ३ फिट मुनिका पुड्का व्यक्तिहरु, चस्मा र श्रवणयन्त्र दुवै प्रयोग गर्ने श्रवण दृष्टिविहिन व्यक्तिहरु, लेन्स वा म्याग्निफायरको प्रयोगबाट मात्र पढ्न सक्ने न्यून दृष्टियुक्त भएको व्यक्तिको रुपमा पहेलो रंगमा स्पष्ट पहिचान हुने गरि “ग” वर्गको यो अपाङ्गताको परिचय-पत्र उपलब्ध गराईएको छ ।

घ) सामान्य अपाङ्गता:-

शारीरिक अङ्गहरुमा सामान्य विचलन भएतापनि दैनिक जीवन सम्पादनमा कुनै पठिनाई नहुने, हात वा खुट्टा केही छोटो भएका, ठूलो अक्षर पढ्न सक्ने, न्यून दृष्टि युक्त व्यक्तिहरु, हत्केलामुनिका कम्तिमा बुढीऔला र चोरी औला नभएका, खुट्टाका औलाका भागहरु नभए, श्रवणयन्त्र लगाई वा नलगाई ठूलो आवाज सुन्ने तर बोली स्पष्ट भएको, सुस्त श्रवण व्यक्तिहरु, स्मरण शक्ति ज्यादै कम भई सिकार्य गर्न कठिनाई हुने बौद्धिक अपाङ्गता भएको व्यक्तिको रुपमा सेतो रंगमा स्पष्ट पहिचान हुने गरि “घ” वर्गको अपाङ्गताको परिचय-पत्र उपलब्ध गराईएको छ, *(अपाङ्ग सम्बन्धी राष्ट्रिय निति तथा कार्ययोजना २०६३) ।*

अध्याय-तीन

Chapter-Three

अनुसन्धान पद्धति (Research Method)

यस अध्ययनलाई वैज्ञानिक एवं विश्वसनीय बनाउन अध्ययनकर्ताद्वारा विभिन्न सामग्री र प्रविधिको प्रयोग गरिएको छ । यसका लागि विभिन्न तथ्याङ्कहरूको प्राथमिक श्रोतको रूपमा प्रश्नावलीको निर्माण र प्रयोग गरिएको छ, भने द्वितीय श्रोतको लागि प्रकाशित र अप्रकाशित पुस्तक, पत्र पत्रिका, लेख रचना तथा प्रमाणिक अभिलेख आदिलार्थ प्रयोग ल्याईएको छ ।

३.१. अध्ययन क्षेत्र छनौटका आधार (Rationale of the selection of the study area)

यो सर्वेक्षण कार्य नांगिन गा.वि.स. भित्र सम्पन्न गरिएको छ । यस अध्ययनमा नांगिन गा.वि.स. अन्तर्गत रहेका एक उच्च मा.वि., दुई मा.वि., एक नि.मा.वि. र नौ वटा प्रा.वि.मा अध्ययनरत अपाङ्ग बालबालिकाहरू तथा विद्यालय जानबाट बञ्चित रहेका अपाङ्ग बालबालिकाहरू समेत समावेश गरि जातजाति, लैङ्गिक समूह, शैक्षिक तथा आर्थिक अवस्था समेतको प्रतिनिधित्व हुने गरि नमूना छनौट गरिएको छ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको समग्र पक्षको अध्ययन गरि उनीहरूको बारेमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गरि आस अवस्था पत्ता लगाइएको छ । यस अध्ययनको लागि छनौट गरिएको नांगिन गा.वि.स. नेपालको पूर्वी पहाडी जिल्ला पाँचथरको फिदिम देखि उत्तर तर्फ अवस्थित छ । यसको पूर्व तर्फ लुङरुपा गा.वि.स., पश्चिम तर्फ हेवा खोला र याङनाम गा.वि.स. र उत्तर तर्फ सिदिन गा.वि.स. तथा दक्षिण तर्फ फेमे खोला रहेको छ । यो सर्वेक्षणको अध्ययन क्षेत्र उल्लेखित सिमाना भित्रको ईलाकामा सिमित रहेको छ ।

अपाङ्ग बालबालिकाहरू अरुहरूद्वारा गरिएको सामाजिक अपराधको सजाय भोग्न बाध्य तुल्याइएको प्रतीत हुन्छ । अपाङ्गता भएको बालबालिकाहरूको उल्लेखित अवस्थ एउटा ज्वलन्त सामाजिक समस्या हो भन्ने महसुस गरी उनीहरूको समग्र पक्षको अध्ययन गरी सोको वास्तविक तथ्या प्रकाशमा ल्याउन यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । यसका लागि सबै क्षेत्रको अध्ययन असम्भव भएकोले मेची अंचल पाँचथर जिल्ला नांगिन गा.वि.स. क्षेत्रलाई मात्र लिएको छ । सोधकर्ता स्वयमः नांगिन गा.वि.स. निवासी हुनुका साथै यस गा.वि.स.को कार्य क्षेत्र भित्र रही कार्य गर्दै आइरहेको हुनाले यो क्षेत्र छनौटको प्राथमितामा परेको हो । अपाङ्ग भएका बालबालिकाहरू संग शोधकर्ताको विभिन्न अवसरमा साक्षत्कार हुने मौका मिले साथै उक्त अध्ययन क्षेत्र भित्रको भौगोलिक, आर्थिक तथा सामाजिक सांस्कृतिक जीवनशैलीको स्थितिलार्थ समेत शोधकर्ताले नजिकबाट नियाल्दै आएको हुनाले पनि यो क्षेत्र अध्ययनको लागि छनौट गरिएको हो ।

बालबालिकाहरुको अपाङ्गताको पस्थितिको सम्बन्धमा यास क्षेत्रमा आजसम्म भए गरेका अनुसन्धान एकदमै कम भएकोले पनि यो अध्ययन प्त्र छनौटको रोजाईमा परेको हो ।

३.२. अनुसन्धान ढाँचा (Research Design)

अनुसन्धान ढाँचा एउटा तर्कयुक्त र व्यवस्थित योजना हो । जसले सम्पन्न गरिने अनुसन्धान कृयाकलापलाई निर्देशित गर्दछ । यस प्रकारको अध्ययन सम्पन्न गर्न उपयुक्त ढाँचाको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले अपाङ्ग बालबालिकाहरुको आन्तरिक गुण र मानसिकता अध्ययन गर्न व्याख्यात्मक एवं गुणत्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएकोछ । आर्थिक, उमेरगत, जातिगत, लैङ्गिक, सामाजिक तथा शारीरिक अवस्था अध्ययन गर्न परिमाणत्मक ढाँचा प्रयोग गरिएकोछ । यस अध्ययनलाई सम्पन्न गर्न गुणात्मक, परिमाणात्मक दुवै ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ ।

३.३. समग्रता र नमूना छनौट विधि (Universe and Sampling)

नांगीन गा.वि.स. अपाङ्गता भएका १८ वर्ष मुनिका ३६ बालबालिकाहरु रहेको छन् । यो अध्ययन विशेषत अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु लक्षित भएकोले स्थलगत अध्ययनबाट सवै अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको तथ्याङ्क लिई सवै क्षेत्र, वर्ग, जातजाती, उमेर समूह, लिङ्ग, प्रकृति तथा अवस्थाको प्रतिनिधित्व हुने गरि ३६ जनाको ५०% अथवा १८ जना अपाङ्गता भएको बालबालिकाहरुको उद्देश्य पूर्ण नमूना छनौट गरिएको छ । जसले सवै नांगीन गा.वि.स.मा रहेका १८ वर्ष मुनिका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

३.४. तथ्याङ्कहरुको श्रोत तथा प्रकृति (Nature and Source of Data)

कुनै पनि विषयमा अनुसन्धान गर्नका लागि त्यस संग सम्बन्धित सामग्रीहरुको नितान्त आवश्यक पर्दछ । सामग्री विना अध्ययन कार्य अधुरो हुनुको साथै लक्ष्य प्राप्तमा कठिनाई हुन सक्दछ त्यसैले यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत अन्तरवार्ता, अवलाकन, प्रमुख जनकार व्यक्तिहरूसंग अन्तरवार्ता, प्रश्नावली, घटना अध्ययन जस्ता विधिहरु प्रयोगमा ल्याइएको छ भने द्वितीय स्रोतको रूपमा गा.वि.स.को रेकर्ड, विद्यालयहरुमा भएको रेकर्ड, प्रकाशित तथा अप्रकाशित लेख रचना, पुस्तक तथा पत्र पत्रिका आदिलाई लिइएकोछ ।

तथ्याङ्कहरुको प्रकृति मात्रात्मक र गुणात्मक दुवै रहेकाछन् । केहि वस्तुपरक तथ्यहरु (जसलाई संख्यात्मक रूपमा देखाउन सकिन्छ मात्रात्मक छन् भने अन्य तथ्याङ्कहरु जसलाई व्याख्या र विश्लेषणमात्र गर्न सकिन्छ) गुणात्मक प्रकृतिका रहेकाछन् । यस अध्ययनमा मात्रात्मक र गुणात्मक दुवै प्रकृतिका तथ्याङ्कहरुको विश्लेषण गरिएकोछ ।

३.५. तथ्याङ्क संकलन विधिहरु (Data Collection Method)

३.५.१. प्राथमिक श्रोत (Primiry Source)

३.५.१.१. संरचित र अर्धसंरचित अन्तर्वार्ता (Structured and Semi Structured Interview)

सर्वेक्षकले अध्ययन सम्पन्न गर्न संरचित र अर्ध संरचित अन्तर्वार्ता सम्पन्न गरिएको छ । संरचित अन्तर्वार्ताका लागि पूर्व निर्धारित प्रश्नावलीहरु प्रयोगमा ल्याई गुणात्मक र परिमाणत्मक तथ्याङ्क संकलन गरिएकोछ । यस अध्ययनमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अवस्थाको चित्रण गर्न तथा अध्ययनकर्ताले आफ्नो तर्कलाई पुष्टि गर्न उक्त अन्तर्वार्ताबाट प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरि विश्लेषण गरिएको छ ।

३.५.१.२. अवलोकन (Observation)

बाल अपाङ्गहरुको स्थितिमा देखिएका कुराहरु, अपाङ्गहरुको चालचलन, परिवारको उस प्रतिको मनोवैज्ञानिक र संवेगात्मक प्रतिक्रिया आदि जस्ता कुराहरुको अवलोकन गरि आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरिएकोछ । यस अध्ययनमा अवलोकन विधिमाफत अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको वातावरणीय अध्ययन गरिएको छ । यसबाट उनिहरुको सामाजिक अवस्था, मनोविज्ञान, शारीरिक अवस्था, भौतिक सुविधा आदिको बारेमा अध्ययन गरिएको छ ।

३.५.१.३. प्रश्नावली सूची (Questionare)

यस विधिअनुसार बाल अपाङ्गहरुको सामाजिक शैक्षिक अवस्था, पारिवारिक आर्थिक अवस्था लगायतका पक्षहरुलाई ध्यानमा राखी समबद्ध सरोकारवालाहरु समक्ष विभिन्न प्रश्नावली तयार गरी त्यसैको आधारमा आवश्यक जानकारीहरु प्राप्त गरिएकोछ ।

३.५.१.४. लक्षित समूह छलफल (Focused Group Discussion)

अपाङ्ग बालबालिकाहरुको विविध पक्षको बारेमा सही सूचना प्राप्त गर्नको लागि बाल अपाङ्गता भएकाहरुका बारेमा बढी जानकारी भएको व्यक्तिसंग सूचना लिइएकोछ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु, तिनका अभिभावक तथा परिवारका सदस्य, छिमेकी, स्वास्थ्यकर्मी, महिला स्यंसेविकाहरु, गा.वि.स.मा कार्यरत कर्मचारीहरु, विद्यालयका शिक्षकहरु, अपाङ्गता भएका संघ संस्था तथा सञ्जालमा आबद्ध भएर काम गरिरहेका व्यक्तिहरुलाई लिइएकोछ ।

३.५.१.५. घटना अध्ययन (Case Study)

कुनै व्यक्ति, समूह, सामाजिक एकाई, सामाजिक संस्था, जिल्ला, समुदायको विस्तृत अध्ययन नै घटना अध्ययन हो । त्यसैले यस अध्ययनलाई सूक्ष्म अध्ययन गरि वास्तविक तथ्यलाई बाहिर ल्याई उक्त तथ्य र तथ्याङ्कलाई विश्वसनीय र वैज्ञानिक बनाउन १८ जना अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु मध्ये

पास्तेम्बा शेर्पा, मिडसो तावाहाड र भोलानाथ काफ्लेको अवस्था अध्ययन गरिएको छ । जसले विभिन्न प्रकृतिको अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको आर्थिक, सामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक अवस्थाको चित्रण गरेकोछ ।

३.५.२. द्वितीय स्रोत (Secondary Source)

द्वितीय स्रोतको रूपमा केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, जि.वि.स. एवं अपाङ्ग महासंघ सम्बन्धित विद्यालय आदिमा भएका अभिलेखहरु, विभिन्न प्रकाशित पत्र पत्रिकाहरु, सिविनद्वारा संकलित पत्र पत्रिकाहरु, बालबालिका सम्बन्धी प्रकाशित पुस्तकहरु, लेख तथा रचनाहरु आदिलाई लिइएकोछ ।

३.६. तथ्याङ्क प्रस्तुति र विश्लेषण (Data Presentation and Analysis)

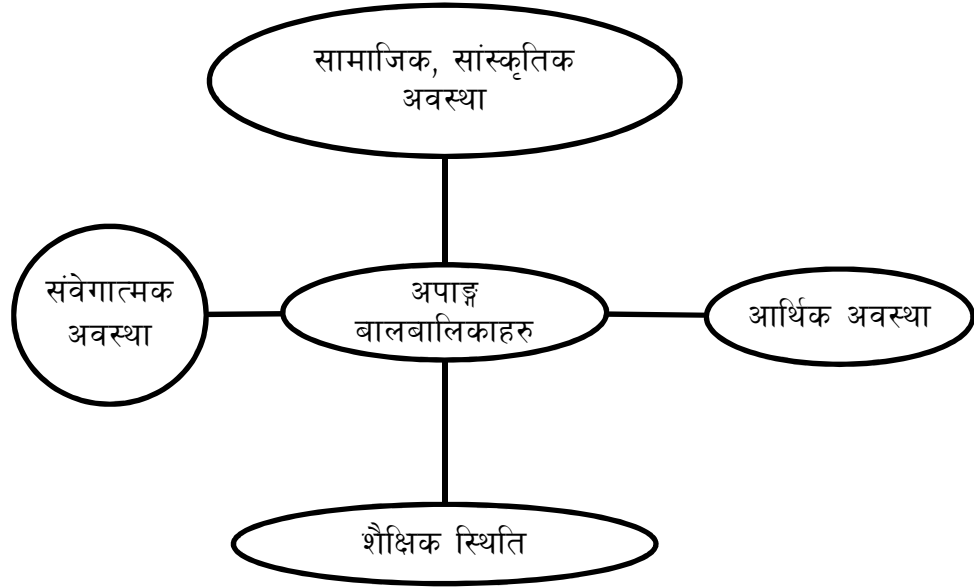
तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण कुनै पनि अध्ययनको मूल सार हो । प्राप्त तथ्याङ्कलाई तालिका, रेखाचित्र, वृत्त चित्र, स्तम्भ चित्र आदिद्वारा प्रस्तुत अध्ययनको महत्व बढी व्यवहारिक र सजिलै बुझ्न सकिने हुन्छ । तसर्थ यस अध्ययनमा विभिन्न माध्यमबाट प्राप्त तथा संकलित तथ्याङ्कहरुलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएकोछ र उक्त तालिकाको आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएकोछ । त्यसरी उल्लेख गरिने तालिकालाई विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकमा राखिएकोछ । जसले उपयुक्त निश्कर्ष प्रदान गरेकोछ ।

यस अध्ययनमा अपाङ्ग बालबालिकाहरु तथा सारोकारहरुबाट संकलित आधारभूत तथ्याङ्कहरु, तालिका, रेखाचित्र, वृत्तचित्र, स्तम्भचित्र) लाई विश्लेषयोग्य तालिकाहरुद्वारा प्रयोगमा ल्याइएकोछ जसमा अपाङ्गताको प्रकृति उमेर समूह, लिङ्ग, पारिवारिक पेशा वा व्यवसाय, जाती, शैक्षिक स्थिति आदि पक्षको विश्लेषण गर्न संख्यात्मक तालिकाको निर्माण गरी प्रयोगमा ल्याइएकोछ ।

त्यसैगरी अपाङ्ग बालबालिकाहरुको सामाजिक, सांस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक, संवेगात्मक आदि जस्ता भावनात्मक पक्ष वा आन्तरिक गुण संग सम्बन्धित प्राप्त तथ्याङ्कहरुलाई व्याख्या र विश्लेषण सहित उपयुक्त शिर्षक तथा बुँदाहरु राखी उपयुक्त ढाँचामा आधारित रही विश्लेषण सहित प्रस्तुत गरिएकोछ ।

३.७. अनुसन्धानको रूपरेखा (Outline of Research)

अनुसन्धान उद्देश्यमुखी हुन्छ । त्यही उद्देश्य अनुसार अनुसन्धानको रूपरेखा तयार पार्दा अपाङ्ग बालबालिकाहरुको सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक र राजनैतिक अवस्थालाई विस्तृत तरिकाले हेर्ने तयारी यस अनुसन्धामा गरिएकोछ । अपाङ्ग बाबालिका समाजमा कसरी बाँचीरहेका छुचन् ? उनीहरुको अवस्था कस्तो छ ? भन्ने पत्ता लगाउन यी चार ओटा रूपरेखाका आधारमा यो अध्ययन गरिएकोछ ।

३.८. अध्ययनको सीमा (Limitations of the study)

यो अध्ययन अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अवस्था पत्ता लगाउने कुरासंग सम्बन्धीत रही स्नातकोत्तर (एम.ए.) समाजक शास्त्र विषयको द्वितीय वर्षको आंशिक अध्ययन परिपुर्ति गर्ने प्रयोजनका लागि मात्र गरिएको हो ।

- क) यो अध्ययन अपाङ्गता भएका १८ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरुलाई मात्र समावेश गरिएको छ ।
- ख) यो अध्ययन विश्व व्यापी हुने छैन किन भने यसले पाँचथर जिल्लाको नांगीन गा.वि.स.को साने क्षेत्रलाई मात्र समेटेको छ ।
- ग) यो अध्ययनले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुलाई मात्र समावेश गरिएको छ । अन्य प्रोढ अपाङ्गहरुलाई समावेश गरिएको छैन ।
- घ) यस अध्ययनका निश्कर्षहरु देशका अन्य क्षेत्रमा लागू नहुन पनि सक्छन् ।

अध्याय चार

Chapter-Four

भौगोलिक तथा जनसंख्याको परिचय

(Introduction of Geographical and Population)

४.१. पाँचथर जिल्लाको संक्षिप्त परिचय (Brief Introduction of Panchthar District)

सुदूर पूर्वको मध्यपहाडी जिल्ला पाँचथर २६° २८" देखि २६° २९" उत्तरी अक्षंश र ८०° ०२" देखि ८७° ३०" पूर्वी देशान्तर सम्म फैलिएको छ । १२४१ वर्ष कि.मी उत्तर दक्षिण लामो आकारमा फैलिएको यो जिल्ला समुन्द्री सतहबाट ६०९ मीटरदेखि ३६७५ मीटर उचाई सम्म फैलिएको छ । जिल्लाको चौतर्फी सिमानामा पूर्वमा भारतको सिक्किम र दार्जिलिङ पश्चिममा तेह्रथुम र धनकुटा जिल्ला उत्तरमा ताप्लेजुङ र दक्षिणमा मोरङ र इलाम जिल्लासंग जोडिएको छ ।

प्रस्तावित पूर्वी नमूना शहर जिल्ला सदरमुकाम फिदिम बजार, यासोक, जोरपोखरी, आगेजुङ, गुम्बा, लोब्रेकुटी, तिम्बुपोखरी, मिक्लाजोङ, थाक्ले मन्दिर, ओयाम जस्ता ऐतिहासिक धार्मिक तथा पर्यटकीय स्थलहरू ताम्तोक, थामडाँडा, पौवा भञ्ज्याङ, सिलौटी डाँडा जस्ता दृश्यावलोकन स्थलहरूबाट पनि यो जिल्ला परिचित छ । विभिन्न जातजातिहरूको मिश्रित बसोवास रहेको यस जिल्लामा जनसंख्याको हिसावले लिम्बु जातिको बाहुल्यता रहेको छ । त्यसबाहेक क्षेत्री, ब्राह्मण, राई, मगर, गुरुङ, शेर्मा लगायतका जातजातिहरूको बसोवार रहेको छ । लिम्बु जातीको विशेष ऐतिहासिक पृष्ठभूमि रहेको यस जिल्लाको कुल जनसंख्या १९९८१७ रहेको छ । ७२.५८ प्रतिशत साक्षरता दर रहेको यस जिल्लामा ५२०१४ प्राथमिक तहमा, २९९०२ नि.मा. तहमा र १७६२१ बालबालिकाहरू माध्यमिक तहमा अध्ययनरत छन् । पाँचथर जिल्लाको घरधुरी संख्या ४१,१९६, औषत परिवार संख्या ४.६६ प्रति परिवार र जनघनत्व १५५ प्रति वर्ग कि.मी. र औषत जनसंख्या वृद्धि दर ०.८५१ प्रतिशत रहेको छ (रा.ज.ग. २०६८) ।

रोजगारी तथा आय आर्जनको अवसरको खोजीमा अधिकांश प्रोढहरू घर घडेरी बाहिर जाने भएकोले घर परिवारको संरक्षक वा प्रमुख-महिला, बूढाबूढी वा कतिपय अवस्थामा बालकाबालिका स्यबले गर्नुपरेको स्थिति छ ।

सडक यातायात, सञ्चार तथा प्रविधि विकास संगसंगै सामाजिक चेतना, शैक्षिक स्तरमा वृद्धि हुँदै गएको पाइन्छ । हाल पाँचथर जिल्लामा ४ वटा क्याम्पस, ३३ वटा उ.मा.वि., ६० वटा मा.वि., ७९ वटा नि.मा.वि. तथा ५ वटा भार्मिक विद्याश्रम रहेको छन् । जिल्ला सदरमुकाम स्थित विभिन्न विद्यालयहरूमा विभिन्न प्रकृतिको अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि विशेष शिक्षा केन्द्र संचालित छन् । जसमध्ये सुस्तमनस्थिति भएका बालबालिकाहरूका लागि सुखबोध मा.वि. जोरसाल, नेत्रहीनहरूका

लागि गडी मा.वि. गडी र बहिरा बालबालिकाहरुका लागि फिदिम उच्च मा.वि. फिदिममा छुट्टाछुट्टै केन्द्र छन् ।

पाँचथर जिल्लाको कुल संख्या मध्ये शारीरिक अपाङ्गता भएका १९२९, अन्धा अल्प दृष्टि भएका ६१६, बहिरा सुस्त श्रवण भएका ७५५, बहिरा र अन्धा ८३, स्वर बोलाई सम्बन्धी समस्या भएका ५३५, मानसिक अपाङ्गता भएका २९४, बौद्धिक अपाङ्गता भएका १६२ र बहुअपाङ्गता भएका ४५५ रहेको तथ्याङ्क छ । (रा.ज.ग. २०६८)

कृषि अन्तर्गत परम्परागत अन्नवाली-धान, कम्पै, गहुँ, कोदो, फापर का अलवा अलैची, अदुवा, अम्लिसो, चिराइतो जस्ता फलफुल, साजसब्जी जस्ता जगदेवालीका अतिरिक्त पशुपालन आदि पेशामा मानिसहरु संलग्न छन् । प्रविधिको विकास तथा विश्वव्यापीकरणको प्रभावले अधिकांश युवाहरु वैदेशिक रोजगारीका लागि विदेशिएका छन् । मध्यमहाडी राजमार्गको सुदुर पूर्वको अन्तिम च्याङथापु पाँचथर जिल्लामा पर्दछ । यस जिल्लामा ३६९ वडा, ४१ गा.वि.स., ११ वटा इलाका र २ वटा निर्वाचन क्षेत्र छन् ।

४.२. शोधस्थान नांगीन गा.वि.स.को परिचय (Introduction of The study Area Nangin)

नांगीन गा.वि.स. जिल्ला सदरमुकामा फिदिम संगै सिमाना जोडिएर शुरु भई पूर्व उत्तर तर्फ सिदिन लुङरुपा गा.वि.स., पश्चिम दक्षिण तर्फ रानीटार र फिदिम गा.वि.स., उत्तर पश्चिम तर्फ याङनाम र भारपा गा.वि.स तथा दक्षिण पूर्व तर्फ रानीटार गा.वि.स. संग सिमाना जोडिएको छ । पूर्व उत्तर तर्फबाट दक्षिण तर्फ बगेको फेमे खोला ले रानीटार र फिदिम गा.वि.स. संगको सिमाना छुट्याएको छ भने उत्तर पश्चिम तिरबाट बगेको हेवा खोलाले भारपा गा.वि.स. संगको सिमाना छुट्याएको छ ।

४.२.१. हावापानी (Climate)

नांगीन गा.वि.स. उष्ण तथा चिसो हावापानी पाइन्छ । उक्सर उत्तरी सिमाना तर्फका क्षेत्र हिमाल नजिक भएकोले चिसो तथा दक्षिण पश्चिम तर्फका भूभागमा उष्ण हावापानी पाइन्छ । मुख्यतया दक्षिण पूर्वी मनसुन जेठको अन्त्यतिरबाट सुरु भई करीव चार महिना भरमा असोजतिर अन्त्य हुने गर्दछ । हिउँदमा कम पानी पर्ने उत्ररतर्फ चिसो भई हिउँ पनि पर्ने गर्दछ ।

४.२.२. प्राकृति श्रोतहरु (Natural Resources)

प्राविधिक ज्ञानको अभावमा यथेष्ट प्राकृतिक श्रोतहरु भएर पनि त्यसको प्रचुर उपयोग हुन सकिरहेको छैन । मुख्यतया जमिन जंगल र जल प्रमुख प्राकृतिक श्रोतहरु हुन । नाचगीन गा.वि.स.मा उपरोक्त प्राकृतिक श्रोतहरुमा धनी छ ।

४.२.२.१. जमीन (Land)

यस गा.वि.स.को अभिकांश क्षेत्र बनजंगल पाखोतर भीरपहराले ओगटेको छ । यसबाहेक खेत र बारी जहाँ कृषकहरुले विभिन्न परिकारका अन्न बालीहरु-धान, मकै, गहुँ, कोदो लगायतको खेती गर्दछन् । त्यसै गरी बेमौसमी तरकारी तथा फलफूल खेतीका अतिरिक्त अदुवा अम्लिसो, अलैची, चिराइतो जस्ता नगदेबालीको खेती तर्फ पनि कृषकहरु संलग्न छ । प्राविधिक ज्ञान सीप तथा उचित बजारको व्यवस्था तथा अनय पूर्वाधारको अभावमा यस तर्फको आकर्षण प्रभावकारी बन्न सकिरहेको छैन ।

४.२.२.२. जंगल (Forest)

जंगल पनि यस अध्ययन क्षेत्रको एक प्रमुख प्राकृतिक श्रोत हो । यस अध्ययन क्षेत्रमा आम मानिसहरुले खासगरी पशुपालन, इन्धन, निर्माण सामग्री, कृषि सामग्री का अतिरिक्त नगदे सामग्रीका रुपमा समेत बन सपदाको उपयोग गरिरहेको पाइन्छ । अलैची, अम्लिसो खेतीका अलवा गाउँ वस्तीका कुनाकापचामा समेत मोटर बोटो पुऱ्याउने कार्यले व्यापकता लिइरहेको छ भने अर्कोतर्फ बन जंगलको प्रत्यक्ष फाइदाबाट प्रभावित भएर वृक्षरोपण तथा वनसंरक्षण प्रतिको चेतना पनि बढ्दो छ ।

४.२.२.३. जलसम्पदा (Water Resources)

फेमेखोला र हेवा खोला यस अध्ययन क्षेत्रको सिमानामा रहेको मुख्य नदीहरु छन् । हेवा खोलामा करिब मेगावट क्षमताको जल विद्युत निर्माणाधिन फेमे खोलामा १ मेगावट क्षमताको जलविद्युत करिब ३/४ वर्ष अघि देखि उपयोग भइरहेको छ । नांगीन गा.वि.स.मा १२ महिना पानी लगाउन सकिने कुलोको प्रवन्ध छ तर हिउँदमा भने पानीको मात्र कम हुने गरेको पाइन्छ । प्रत्येक टोल बास्तीहरुमा छुट्टा छुट्टै पानीको श्रोतहरुबाट खानेपानीको बन्दोवस्त मिलाईएको पाईन्छ । यद्यपी ती सबै जलश्रोतको सही व्यवस्थापन र उपयोग हुन सकिरहेको छैन ।

४.२.३. जनसंख्या (Population)

नांगीन गा.वि.स.को कुल जनसंख्या ६,७१२ रहेको छ । त्यस मध्ये ३,५९८ महिला, ३,११४ पुरुष रहेका छन् । १,३८८ घर धुरीले आफ्नो स्थायी निवास बनाएको यस गा.वि.स.मा १८ वर्ष मुनिका विभिन्न प्रकृतिको अपाङ्गता भएकाहरुको कुल संख्या ९४ रहेकोछ भने जस मध्ये विभिन्न अवस्थाको अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको संख्या ३६ रहेको पाइन्छ ।

४.२.४. पेशा (Occupation)

खेतीपाती तथा पशुपालन व्यवसाय यस गा.वि.स.का अधिकांश मानिसहरुको मुख्य पेशा हो । त्यस बाहेक बैदेशिक रोजगारी, व्यापार व्यवसाय, नोकारी तथा कृषि निर्माण श्रमिकका रूपमा समेत जनसंख्याको ठुलो हिस्सा संलग्न छ । विशेषत महिला तथा बालबालिकाहरु कृषि लगायतका घरायसी कार्यमा संलग्न रहेको पाइन्छ भने पुरुष हरु बैदेशिक रोजगार तथा अन्य विविध पेशामा बढी संलग्न छन् ।

२.२.५. शिक्षा (Education)

शिक्षाको स्तरनै प्रत्येक कार्यको सफलताको सूचक हो । यदि शिक्षाको अवस्था या स्थिती उच्च छ भने त्यसले समुदायको गुणस्तरीय जीवनशैलीलाई सरल वा सहज बनाउन महत्पूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । नांगीन गा.वि.स.मा १ वटा उ.मा.वि., २ वटा मा.वि., १ वटा नि.मा.वि., ९ वटा प्रा.वि., ७ वटा बालविकास केन्द्र र २ वटा बोर्डिङ स्कूल छन् ।

४.२.६. नांगीन गा.वि.स.को सामाजिक अवस्था (Social Status of Nangin V.D.C.)

सांस्कृतिक बाहुलता र विविधतावीचको पारस्परिक एकता यस गा.वि.स.को विशेषता हो । लिम्बु राई तथा क्षेत्री बाहुन जातीको मुख्य बसोवास रहेको यस गा.वि.स.मा शेर्पा, तामाङ्ग, मगर, गुरुङ, कामी तथा दमाई जातीको समेत बसोवास रहेको पाइन्छ । सबै जातजातिको मिश्रित बसोवास रहेको यस गा.वि.स.मा शिक्षा सञ्चार तथा प्रविधिको विकासले प्रभावित गर्दै रहेपनि बेरोजगारी, अभाव तथा कृषि मुख्य पेशा रहे पनि शिक्षासंगै सिर्जना भएका विभिन्न अवसरहरुले पछिल्लो समयमा यस क्षेत्रका जनता विभिन्न सरकारी कार्यालय व्यापार व्यवसाय बैदेशिक रोजगार जस्ता कार्यमा संलग्न रही आफ्नो पारिवारिक जीवनशैलीलाई सहज ढंगले चलाइरहेको छन् । त्यसैगरी गरिबी र चेतनाको कमी, अन्धविश्वास जस्ता कारणले यथास्थिति भन्दा माथि उठ्न नसकिरहेको अवस्था पनि छ । रा.जं. २०६८ अनुसार नांगीन गा.वि.स.को कुल जनसंख्या मध्ये ०.४ जना अपाङ्गता भएका छन् । जसमध्ये ३६ जना बालबालिकाहरु रहेको तथ्याङ्क छ । घरपरिवारकै संरक्षकत्वमा रहेको अपाङ्गता भएका ती बालबालिकाहरु विभिन्न प्रकृतिको अपाङ्गपन भएका छन् ।

अध्याय-पाँच

(Chapter- Five)

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको सामाजिक र आर्थिक अवस्था (Socio-Economic Condition of Disabled Children)

यो अध्यायले यस अध्ययन क्षेत्रका अपाङ्ग भएका बालबालिकाहरूको सामाजिक र आर्थिक अवस्थालाई उजागर पारेको छ । बाल अपाङ्गताको कारण तथा तिनीहरूको विद्यमान स्थितिको यथार्थ तस्वीर बाहिर ल्याउन यसका सामाजिक, आर्थिक पक्षको समेत विश्लेषण गरिएको छ । अपाङ्गताका सम्बन्धमा विद्यमान परम्परावादी धारण, चेतनाको अभाव, आर्थिक र सामाजिक पक्षको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको तथ्य यस अध्ययनले अगाडी ल्याएको छ ।

बाल अपाङ्गताका सम्बन्धमा प्रत्यक्ष सरोकारित तत्वहरू अपाङ्गताको प्रकृति, पारिवारिक पृष्ठभूमि, जातीय तथा लैङ्गिक बनावट, उमेर समूह, शैक्षिक स्तर, पेशा वा व्यवसाय, अपाङ्गताप्रतिको सामाजिक दृष्टिकोण आदि हुन् । जसले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित गरिराखेको पाइन्छ । त्यसकारण यसका कारक तत्वहरूको तथ्यपरक विश्लेषण गर्नु आवश्यक भएकोले उल्लेखित पक्षहरूको स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त हुन आएका तथ्यहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

५.१. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको जागीतग, लैङ्गिक बनौट (Caste/ Ethnic, Gender, Composition of Disabled Children)

विभिन्न जातजातीको मिश्रित बसोबास रहेको यस अध्ययन क्षेत्रमा १८ जना अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू मध्ये उनीहरू विभिन्न जातीय समुदायबाट रहेको देखाएको छ । जसमा बाहुन, क्षेत्री, लिम्बु, राई, शेर्पा, कामी जातिका छन् । अपाङ्गताको स्थिति जुनसुकै जाती वा समुदायमा हुनसक्छ भन्ने तथ्या यसबाट पुष्टि आउँछ । उक्त अवस्थ लैङ्गिक हिसाबले पनि मिश्रित रहेको पाइयो । प्रत्येक जातीय समुदाय अन्तर्गत रहेका बालबालिकाहरूको जातीय र लैङ्गिक हिसाबले पनि मिश्रित रहेको पाइयो । प्रत्येक जातीय समुदाय अन्तर्गत रहेका बालबालिकाहरूको जातीय र लैङ्गिक स्थितिलार्य एकै ठाउँमा राखी विश्लेषण गरिएको छ ।

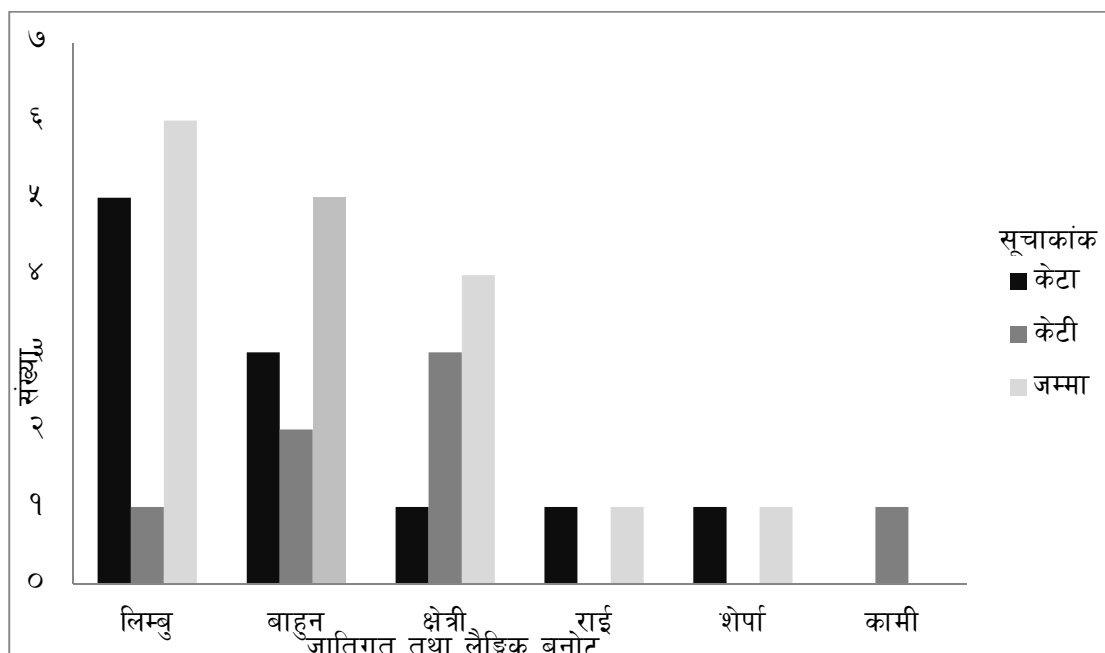
तालिका १ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको जातीगत तथा लैङ्गिक बनोट

क्र.सं.	विरण (जातिगत समूह)				
		केटा	केटी	जम्मा	प्रतिशत
१	लिम्बु	५	१	६	३३.३३%
२	बाहुन	३	२	५	२७.७७%
३	क्षेत्री	१	३	४	२२.२२%
४	राई	१	-	१	५.५५%
५	शोर्पा	१	-	१	५.५५%
६	कामी	-	१	१	५.५५%
	जम्मा	११	७	१८	१००%

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७०

माथिको तालिकालाई स्तम्भ चित्रम पनि देखाउन सकिन्छ ।

स्तम्भ चित्र १

माथिको तालिका तथा स्तम्भचित्रलाई हेर्दा राई, शोर्पा र कामी जातिका अपाङ्गता प्रत्येक बालबालिकाहरु सबैभन्दा बढी ३३.३३% रहेका छन् । त्यसैगरी बाहुन २७.७७% र क्षेत्री २२.२२% रहेका छन् । त्यसैगरी राई र शोर्पा जातिय समुदायबाट केटा मात्रै छन् भने कामी जातिमा केटी मात्रै छन् । लिम्बु, बाहुन र क्षेत्री जातिय समुदायबाट दुवै (केटा/केटी) लैङ्गिक समूहका बालबालिकाहरु रहेको पाइन्छ । यस अध्ययनक्षेत्रभित्र बसोबास गर्ने प्रायः धेरैजसो जातीय मुदाय अन्तर्गतका बालबालिकाहरुमा

अपाङ्गपन देखिनुले बाल अपाङ्गताको स्थिति जुनसुकै जाति/समुदायमा देखापर्नसक्दछ भन्ने पुष्टि भएको छ । लिम्बु र बाहुन, क्षेत्रीको विशेष सघन बसोबार रहेको यस अध्ययन क्षेत्रमा सोही समुदायका बालबालिकाहरुमा बढी मात्रामा अपाङ्गता देखिनु र अल्पसंख्यामा रहेका राई, शेर्पा तथा कामी जातिमा समेत यो स्थिति देखिनुले अपाङ्गताको अवस्था आउने/हुने कुरा सबै जाति वा सम्प्रदायमा हुन्छ भन्ने तथ्य यसबाट स्पष्ट हुन आउँछ । अझ ६१.११% केटा र ३८.८८% केटी अर्थात दुवै लैङ्गिक समूहका बालबालिकाहरुमा अपाङ्गपन भएको तथ्यले यस कुरालाई अझ प्रष्ट पारेको छ ।

५.२. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अपाङ्गताको प्रकृति (Nature of Disability of Disabled Children)

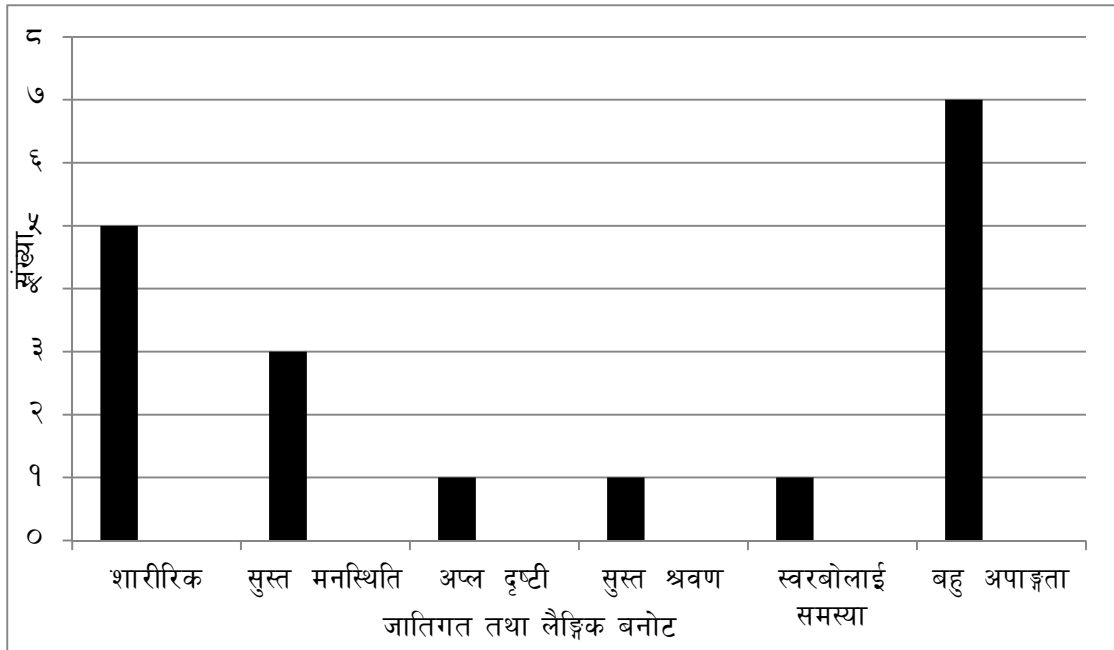
यस अध्ययनभित्र रहेको अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु मध्ये विभिन्न प्रकृति वा अवथका रहेको पाइयो । जसमा शारीरिक अपाङ्गता, सुस्त मनस्थिति, बहु अपाङ्गता, अल्पदृष्टि, स्वर बोलाई सम्बन्धी अपाङ्गता, सुस्त श्रवण आदि प्रकृतिका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु रहेको तथ्य पाइयो । जसलाई तलको तालिका तथा स्तम्भ चित्रले प्रष्ट पारेको छ ।

तालिका: २ अपाङ्गताको प्रकृति

क्र.सं.	अपाङ्गताको प्रकृति	संख्या	प्रतिशत
१	शारीरिक अपाङ्गता	५	२७.७७%
२	सुस्त मनस्थिति	३	१६.६६%
३	अल्पदृष्टि	१	५.५५%
४	सुस्त श्रवण	१	५.५५%
५	स्वरबोलाई समस्या	१	५.५५%
६	बहु अपाङ्गता	७	३८.८८%
जम्मा		१८	१००%

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७०

माथिको ताकिलालाई स्तम्भ चित्रमा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

माथिको तालिका र स्तम्भचित्रलाई विश्लेषण गर्दा सबै भन्दा बढी बहुअपाङ्गता भएका ३८.८८% र दोश्रो ठुलो संख्यामा शारीरिक अपाङ्गता भएका २७.७७% हरेका छन् । त्यसैगरी सुस्त मनस्थिति भएका १६.६६% र अल्पदृष्टि, सुस्त श्रवण र स्वरबोलाई समस्या भएका प्रत्येक समूह ५.५५% अर्थात बाराबर रहेको देखिन्छ । यी सबै बालबालिकाहरु घरपरिवारकै संरक्षकत्वमा रहेको पाइन्छ । बालबालिकाहरुमा विद्यमान रहेको अपाङ्गको प्रकृति वा अवस्थाले मुख्य रूपमा उनीहरुको जीवनशैलीलाई प्रभावित गरिरहेको तथ्य अध्ययनले खेआउँछ । त्यसैले अपाङ्गताको प्रकृति वा स्थितिले पनि थप जटिलता सिर्जना गर्दछ । जुन कुरा अपाङ्गताको प्रकृति अनुसार त्यसमा विविधता वा फरक आउँछ, उनीहरुको क्षमता वा सामर्थ्यमा एक रुपता पाइदैन । अझ प्रष्ट पार्न उनीहरुको क्षमताको स्थितिलाई निम्ननुसार तालिकाको सहयोग लिन सकिन्छ ।

ताकिला-३ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको सक्षमताको स्थिति (State of Ability of Disabled Children)

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	आफ्नो काम आफै गर्न सक्ने	१६	८८.८८%
२	आफ्नो काम आफै गर्न नसक्ने	२	११.११%
जम्मा		१८	१००%

श्रोत स्थलगत अध्ययन- २०७०

माथिको तालिकामा आफ्नो काम आफै गर्न सक्ने अथवा दिशा, पिसाव, लुगाकपडा लगाउने हिड्डुल गर्ने, खाने, घुमफिर गर्ने अरुको प्रत्यक्ष सहायता सामान्यतया नचाहिने ८८.८८% र पूर्ण अशक्त अपाङ्ग भई अरुको प्रत्यक्ष सहायताको जरुरत पर्ने ११.११% रहेको पाइयो । बालबालिकाहरु भनेका यसैपनि एउटा आश्रित वर्ग हो त्यसमाथि अझ अपाङ्ग हुनुले उनीहरु प्रतिको पारिवारिक दायित्व भन् बढी थपिएको पाइन्छ । त्यस माथ पनि सद्दुन हेरचाह वा सहयोग/निगरानीको आवश्यकता पर्ने अति अशक्त प्रकृतिको अपाङ्गताको स्थितिले उनीहरु स्वयंको व्यक्तिगत समस्या र त्यसबाट सिर्जित तथा जिम्मेवारले सिंगो पारिवारिक वातावरणलाई भौतिक र मानसिक दुवै हिसावले सताइरहेको तथ्य पुष्टि हुन आउँछ । उक्त तथ्यलाई अझ प्रष्ट पार्न परिवारकै हेरचाहमा हुर्कंदै आएका १३ वर्षीय बालक **पास्तेम्बा शेर्पाको** अवस्था अध्ययन गरको छु । प्रस्ट बोली नबुझिने र आफै उठ्न नसक्ने बहु अपाङ्गता भएका ती बालकको अपाङ्गपनले उनी स्वयं सिंगो परिवारले सामना गरिरहेको जटिलताको यथार्थ तस्वीर छर्लङ्ग पारेको छ ।

पास्तेम्बा शेर्पाको मामला अध्ययन

पास्तेम्बा शेर्पा अति अशक्त प्रकारको अपाङ्गता भएका १३ वर्षीय बालक, पाँचथर जिल्ला नांगीन गा.वि.स. वार्ड नं. ८ स्थायी बतन भएका बाबु लाक्पा शेर्मा र आमा लाक्पादेवी शेर्पाको ५ सन्ताम मध्येका चौथो हुन् । उनको ६ जनाको परिवारमा बाबु, आमा, २ दिदी र १ दाजु छन् । उनी आफै उठ्न वा बस्न पन सक्तैनन् । बस, उठ तथा दिसापिसा गर्न अरुको सहायता चाहिन्छ । उनका दाजु र दिदीहरु विद्यालय जान्छन् । तर बोली समेत स्पष्ट नबुझिने लुलो शरीर भएका यी बालक उनको शारीरिक जटिलताको कारणले स्वयं त पिडित छंदैछन् थप पारिवारिक दायित्व पनि बुद्धि भएको छ । उनको संरक्षण र हेरचाहमा नियमित खटिइरहनुपर्ने उनका बा आमा र परिवारका अन्य सदस्यहरु उनको यस्तो अवस्था भएको प्रति अफशाच मान्दछन् । आफ्नो भाग्य र नियतिलाई टार्न नसकिने तर सहनु वा भोग्नु पर्ने हुँदोरहेछ भन्ने उनका अभिभावकको दुखत अनुभव छ । यिनी बाहेक अरु तीनै जना सन्ततिलाई उचित पारिवारिक तथा शैक्षिक वातावरण मिलाउन सकेकोमा सन्तोषको अनुभूति गर्ने उनका बाबुआमालाई र परिवारका अन्य सदस्यहरुलाई समेत उनको यो अवस्थाका कारण नकरात्मक मानसिक तनाव तथा मनोवैज्ञानिक प्रभाव पारेको पाइन्छ । उनलाई उठाउनु, सुताउनु पर्छ । आना खुवाउनुपर्छ, दिशापिसाद गर्न लैजानुपर्छ, नुवाई धुवाई र सरसफाई गरिदिनुपर्छ । उनको यो अवस्थाकै कारण उनी स्यंको दुःख र अप्ठेरो भन्दा परिवारले बहन गरेको दायित्वलाई कम मान्न सकिन्न । उनको जटिल प्रकृतिको बहु अपाङ्गताले उनलाई र सिंगो परिवारलाई पिडित बनाएको छ ।

५.३. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको शैक्षिक स्थिति: (Educational Status of Disabled Children)

शिक्षा सहज एवं समुन्नत जीवनयापन प्रकृत्यालाई प्रवर्धन गर्ने प्रमुख कारक तत्व हो । जीवनशैलीका यावत पक्षहरुलाई शिक्षाले प्रभावित गरिरहेको हुन्छ । अशिक्षाले प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा

विभिन्न प्रकारका समस्याहरु निम्त्याउँछ । अपाङ्गको स्थिति देखा पर्ने कुरा देखि लिएर अपाङ्गता भएकाहरुको जीवनपद्धतिलाई समेत शिक्षाले प्रभाव पार्दछ भन्ने तथ्य अध्ययनले देखाउँछ । यसलाई अभि प्रस्ट पार्न यस अध्ययन क्षेत्रभित्र रहेका अपाङ्गता भएका १८ जना बालबालिकाहरुको शैक्षिक स्थितिलाई स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त तथ्या एजं सूचनाहरुलाई विभिन्न उपशीर्षकमा राखी विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका ४ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको शैक्षिक स्थिति

क्र.सं.	शैक्षिक विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	निरक्षर	८	४४.४४%
२	साक्षर	१०	५५.५५%
जम्मा		१८	१००%

श्रोत स्थलगत अध्ययन २०७०

माथिको तालिकाअनुसार अपाङ्गता भएका १८ जना बालबालिकाहरुमध्ये भण्डै आधाजसो अर्थात ४४.४४% निरक्षर रहेको पाइयो । प्रत्येक बालबालिकाहरुको शिक्षा लिन पाउने अधिकार, सुविधा वा अवसरलाई राज्यस्तरबाट अत्यन्तै महत्व दिइने गरको भएर पनि मात्रै ५५.५५% अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु साक्षर रहेको तथ्यले उनीहरुको शैक्षिक दुरावस्था रहेको स्पष्ट हुन्छ । अपाङ्गता भएकाहरु अत्मनिर्भर उन्मुख हुन अभि बढी आवश्यक हुनुपर्नेमा शैक्षिक स्थिति अत्यन्तै कमजोर देखिनुले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको वर्तमान र भविष्य हुदै जोखिमपूर्ण रहेको छ भन्ने तथ्य पुष्टि हुन आउँछ । साक्षर भएकाहरु प्राय विद्याय जाने गरेको तर निरक्षर रहेकाहरु भेन विद्यालय नगएको वा नपठाएको तथ्य समेत यसबाट बुझिन आउँछ । उक्त स्थितिलाई तलको तालिका तथा स्तम्भचित्रमा देखाइएको छ ।

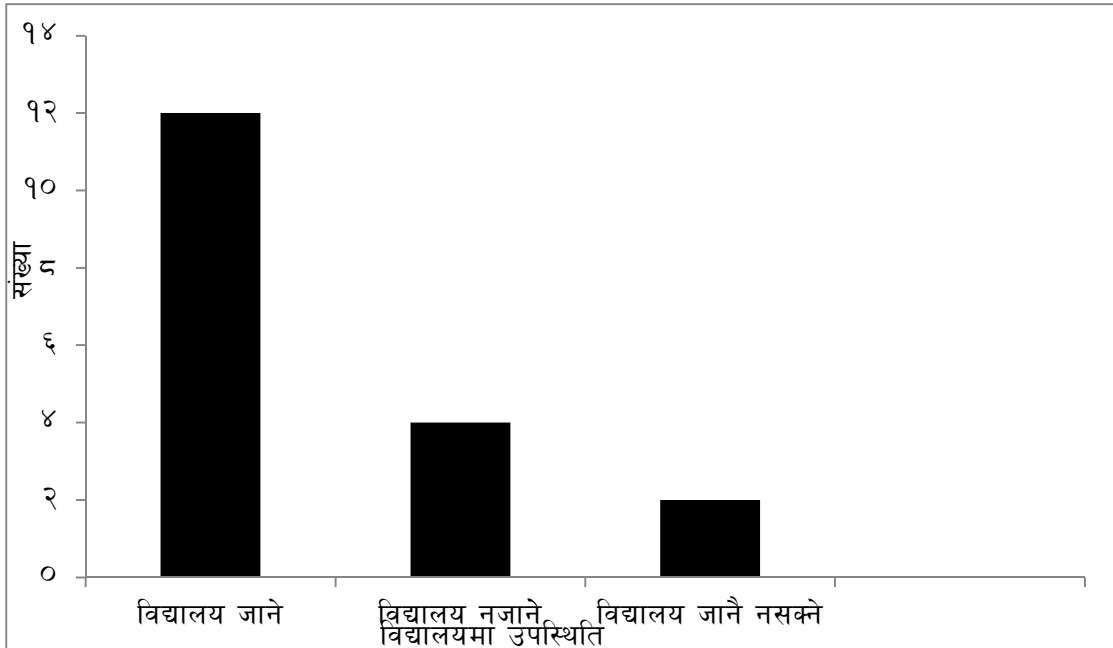
तालिका नं. ५ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको विद्यालयमा उपस्थित

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	विद्यालय जाने	१२	६६.६६%
२	विद्यालय नजाने	४	२२.२२%
३	विद्यालय जानै नसक्ने	२	११.११%
जम्मा		१८	१००%

श्रोत स्थलगत अध्ययन- २०७०

माथिको तालिकाकाई स्तम्भचित्रमा यसरी पनि देखाउन सकिन्छ ।

स्तम्भ चित्र ३

माथिको तालिका र स्तम्भचित्रमा प्रस्तुत तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्दा १८ जना अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू मध्ये ६६.६६% विद्यालय जाने गरेका भएतापनि उनीहरूको साक्षरता ५५.५५% मात्रै भएको तथ्यले विद्यालय जाने गरेको बालबालिकाहरू समेत अर्थात् ११.११% निरक्षर रहेको देखिन्छ । उक्त तथ्यले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूमा सिकाई क्षमता कमजोर रहेको पुष्टि हुन्छ । अर्को तर्फ ११.११% विद्यालय जानै नसक्ने भएकाले र २२.२२% विद्यालय नै गएका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू निरक्षर रहेको तथ्य अध्ययनले देखाउँछ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू विद्यालय जाने गरेका भएर पनि निरक्षर हुनु, विद्यालयमा जानै नसक्ने अति अशक्त प्रकृतिको अपाङ्ग हुनु, विद्यालय जान सक्ने अवस्था भएर पनि विद्यालय नजानु वा नपठाउनु जस्ता तथ्यहरूले उनीहरूको शैक्षिक अवस्था वा अवसरलाई उनीहरू स्वयंको अपाङ्गताको प्रकृति, अभिभावकको चेतानास्तर तथा आर्थिक अवस्थाले समेत प्रभावित गरेको तथ्य अध्ययन तथा विश्लेषणबाट पुष्टि हुन आउँछ ।

विद्यालय जाने गरेको १२ जना वा ६६.६६% बालबालिकाहरू प्रा.वि., नि.मा.वि. र मा.वि. तहमा अध्ययनरत रहेको पाइयो । यसलाई अझ प्रष्ट पार्न उनीहरूको कक्षगत उपस्थितिलाई निम्नानुसार तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका-६: अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको कक्षागत उपस्थिति

क्र.सं.	कक्षागत उपस्थिति	संख्या	प्रतिशत
१	प्राथमिक तह	७	५८.३३%
२	निम्न माध्यमिक तह	३	२५%
३	माध्यमिक तह	२	१६.६६%
	जम्मा	१२	१००%

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७०

माथिको तालिकामा कुल अपाङ्गता भएका १८ जना बालबालिकाहरु मध्ये विद्यालय जाने गरको ६६.६६ प्रतिशत लाई शत प्रतिशत मान्दा १२ जना बालबालिकाको कक्षागत उपस्थितिको तथ्यानुसार सबैभन्दा बढी ५८.३३% प्राथमिक तहमा, ३५% निम्न माध्यमिक तहमा र १६.६६% माध्यमिक तहका कक्षाहरुमा अध्ययनरत छन् । ती सबै बालबालिकाहरु अध्ययन क्षेत्रभित्र सञ्चालित विभिन्न सामुदायिक विद्यालयहरुमा अध्ययनरत रहेको पाइयो । प्राथमिक तहमा रहेका बालबालिकाहरुको ५८.३३% उपस्थितिले कम उमेरका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको संख्या बढ्दो क्रममा रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी २३.३२% अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु विद्यालय नगएका वा नपठाएका र ५.५५% विद्यालय नानै नसक्ने अति अशक्त अपाङ्गता भएका रहेको कुरातालिका नं. ५ मा विश्लेषण गरिएको तथ्य समेतबाट स्पष्ट हुन्छ ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको शैक्षिक अवस्थाको सम्बन्धमा प्राप्त तथ्याङ्क विश्लेषण बाट उनीहरु स्वयंको अपाङ्गताको अवस्था वा प्रकृति, परिवारको शैक्षिक तथा आर्थिक स्तर, अपाङ्गता भएकाहरुले पढेर पनि केही गर्न नसक्ने भन्ने अभिभावकको सोचाई, सिकाई क्षमता कमजोर भएकोले विद्यालय गएर पनि निरक्षर नै रहेको स्थिति, चाहेर पनि विद्यालय पठाउन सकिने अवस्था नै नरहेको वा अत्यन्तै अशक्त अपाङ्गताको प्रकृति हुनु जस्ता तथ्यले शैक्षिक अवस्थाको यथार्थ तस्वीर प्रष्ट पारेको छ ।

५.४. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको उमेरगत संरचना (Ages Structure of Disabled Children)

सामाजिककीकरण, व्यक्तित्व विकास तथा वृत्ति विकासका दृष्टिकोणले बालबालिकाहरुको उमेर समूहलाई महत्वपूर्ण मानिन्छ । यसकारण उमेरगत संरचना र अपाङ्गताको बीच नजिकको सम्बन्ध रहन्छ । अपाङ्गता एउटा शारीरिक र मानसीक दुर्बलताको स्थिति भएकोले उमेरको वृद्धिसंगै सुधार हुँदो जाने वा थप जटिलता समेत सिर्जना हुनसक्ने भएकाले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अवस्था वा स्थितिलाई उमेरले समेत प्रभावित गराउने हुन्छ । उक्त तथ्यलाई अभि स्पष्ट पार्न यस अध्ययनक्षेत्रबाट उद्देश्यपूर्ण नमूना छनौट गरिएका १८ वर्ष मुनिका सबै १८ जना अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको उमेरगत संरचनालाई निम्नानुसार तालिका र स्तम्भ चित्रमा राखी विश्लेषण गरिएको छ ।

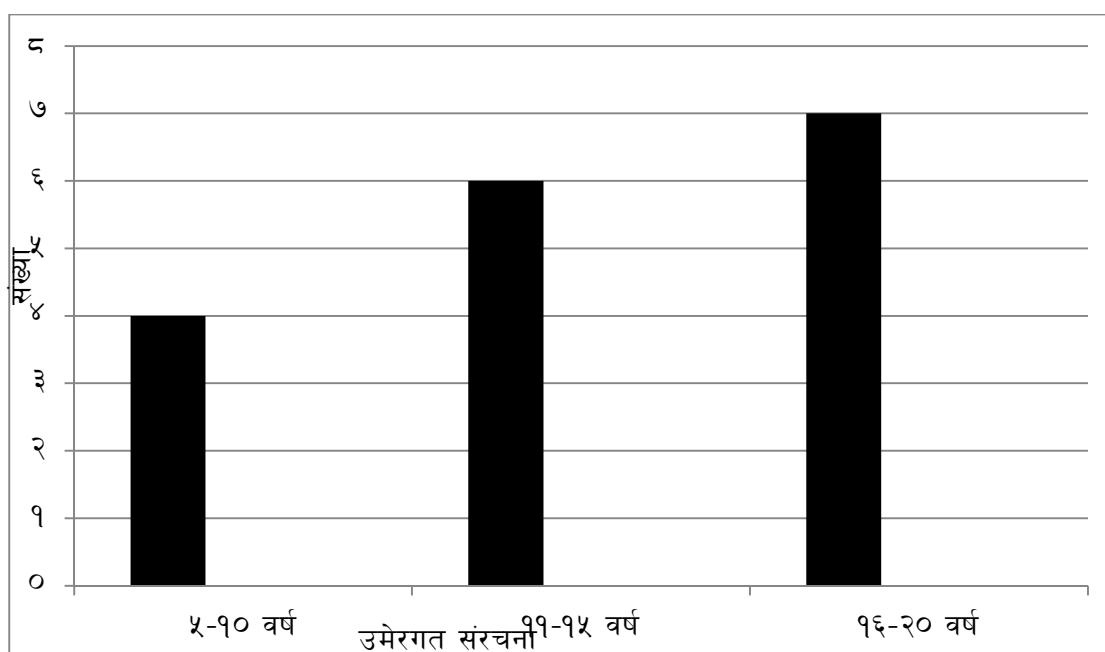
तालिका-७: अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको उमेरगत संरचना

क्र.सं.	विवरण (उमेर समूह)	संख्या	प्रतिशत
१	५-१० वर्ष	४	२२.२२%
२	११-१५ वर्ष	६	३३.३३%
३	१६-२० वर्ष	७	३८.८९%
जम्मा		१८	१००%

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७०

उक्त तथ्याङ्क स्तम्भचित्रमा यसरी पनि देखाउन सकिन्छ ।

स्तम्भ चित्र ४

माथिको तालिका र स्तम्भ चित्रमा सबैभन्दा बढी १६-२० वर्ष उमेरका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु ३८.८९% र सबैभन्दा कम ५-१० वर्ष उमेर समूहका २२.२२% र ११-१५ वर्ष उमेर समूहका ३३.३३% रहेको पाइयो । यसरी हेर्दा उल्लेखित ३ उमेर समूहका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको संख्या फरक/फरक देखिन्छ । धेरै जसो १६-२० वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाहरु विद्यालय बाहिर रहेको पाइयो । त्यसैगरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु मध्ये ९ देखि १३ वर्ष उमेर समूहका धेरैजसो बालबालिकाहरु प्राथमिक तहमा अध्ययनरत देखिनुले विद्यालय प्रतिको आकर्षण सकारात्मक रहेको देखिन्छ । अर्को तर्फ उमेरको वृद्धिसंगै कतिपय अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुमा केही सुधार वा फरकपन पनि देखीको पाइन्छ । उनिहरुको सिकाई, सामाजिकिकरण, संवेग तथा रुचिमा फरकपन ल्याइदिएको पाइन्छ । निरन्तरको सम्पर्क र अन्तरक्रियाले उमेरको वृद्धिसंगै अपाङ्गता भएका

बालबालिकाहरुको भौतिक तथा सांस्कृतिक जीवनशैलीमा परिवर्तन ल्याइदिएको पाइन्छ । उक्त तथ्यलाई अझ स्पष्ट पार्न नांगीन गा.वि.स. वार्ड नं. ५ पिपलबोटे स्थाई निवासी सुस्त मनस्थिति प्रकृतिको बौद्धिक अपाङ्गता भएका “सुलाके” उपनाले चिनिने १८ वर्षीय बालक **मिडसो तावाहाङको** अवस्था अध्ययन गरेको छु । उनको घर जनीकै रहेको श्री सिद्धदेवी उ.मा.वि. परिसरको वरिपरि धेरैजासे घुमफिर गरिरहेको अवस्थाम भेटिने तर विद्यालयको विद्यार्थी कहिल्यै नबनेका ती बालक उमेरको गतिसंगै सामाजिकीकरण प्रकृत्यामा कसरी समायोजित हुँदैछन् भन्ने तथ्यलाई यसले पुष्टि गरेको छ ।

मिडसो तावाहाङको मामला अध्ययन

मिडसो तावाहाङ सुलाके उपनामले चिनिने १८ वर्षीया बालक पाँचथर जिल्ला नांगीन गा.व.स. वार्ड नं. ५ स्थायी निवासी रत्न बहादुर तावाहाङ र बुधमति तावाहाङका ८ जना मध्येका तेश्रो सन्तान हुन् । उनका बाबु, जेठी आमा, ३ दिदी, २ भाई र १ बहिनी छन् । उनका बाबु बेदेशिक रोजगारमा गएकै साल सात वर्ष पहिले उनको कान्छो भाई जन्मने वित्तिकै आमालाई समेत गुमाएका सुस्त मनस्थिति प्रकृतिको बौद्धिक अपाङ्गता भएको ती बालक अभिभावकीय संरक्षत्व नपाएका असहाय जस्तै देखिन्छन् । ५/६ वर्षको उमेर हुँदादेखि मात्र सामान्य हिड्डुल गर्न नसक्ने भएका तर सम्भावित बालजन्य प्रतिक्रिया यी बालकको कमजोर देखियो । सामान्यतया घरपरिवार बाटोघाटो र छरछिमेकमा अत्यन्तै फोहोरी अवस्थामा देखिने गरेका यी बालकको व्यक्तित्व विकासको लागि कसैले पनि विलकुल चासो नराखेको पाइन्छ । उमेरको वृद्धिसंगसंगै छरछिमेकतथा समुदायका अन्य सदस्यहरुबीच साक्षत्कार भइरहने उनको दिनचर्या बन्यो । विहान उठेदेखी साँझ अवेरसम्म घुमफिर गर्ने, मागी खाने, नयाँकुरा तथा गतिविधि देख्दा आकर्षित हुने, नियाल्ने, चाख लिने जस्ता जिज्ञासु संवेगात्मक प्रकृति रहेको पाइन्छ । विवाह, भोजभतेर, भेला, समारोह आदि सामाजिक चहलपल नछुटाई नियाल्ने वा समेल हुने गर्दछन् । यी बालक क्रमश उनको मातृभाषा लिमबु बाहेक नेपाली भाषा समेत बुझ्न र बोल्न सक्ने भए । सधैंजसो भेटिरहने जीवजन्तु वा मानिसहरुको स्पष्ट पहिचान राख्ने वा चिन्न सक्ने भए । यसरी एउटा कमजोर मानसिक अपाङ्गता भएको बालकको आफ्ना दैनिक गतिविधि संगसंगै सामाजिकीकरण प्रकृत्यामा समायोजित हुँदा थप अनुभव र क्षमताको विकास गर्दछ । उचित संरक्षण रेखदेख तथा अवसर पाएको भए उसको बौद्धिक दक्षतामा अझ बढी गुणत्मक सुधार हुनसक्ने देखिन्छ ।

५.५. वडागत रूपमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको उपस्थिति (Disabled Children by Ward of Origin)

यस अध्ययनमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु कुन कुन वडा बाट के कति रहेका छन् भन्ने तथ्याङ्क संकलन गरि विश्लेषण गरिएको छ । यसले अध्ययनक्षेत्र भित्रको सानो सानो भौगोलिक इकाइभित्र रहेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको तथ्याङ्क वा सूचना प्रदान गर्दछ । यसबाट अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु कुनै क्षेत्र वा सिमानामा मात्र सिमित नरही हरेक मानव वस्तीका इकाइहरुमा फैलिएको हुन्छ भन्ने दृष्टान्त दिएको छ । यस अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई निम्न तालिका र स्तम्भचित्रमा राखी व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका-८: अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको वडागत उपस्थिति

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	वार्ड नं. १	१	५.५५%
२	वार्ड नं. २	२	११.११%
३	वार्ड नं. ३	१	५.५५%
४	वार्ड नं. ४	२	११.११%
५	वार्ड नं. ५	३	१६.६६%
६	वार्ड नं. ६	२	११.११%
७	वार्ड नं. ७	२	११.११%
८	वार्ड नं. ८	२	११.११%
९	वार्ड नं. ९	२	११.११%
	जम्मा	१८	१००%

श्रोत: स्थालगत अध्ययन २०७०

माथिको तालिकाअनुसार यस नांगीन गा.वि.स.को प्रत्येक वडामा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु रहेको तथ्यले पुष्टि गर्दछ । वार्ड नं. ५ र ६ मा १६.६६% का दरले यो संख्या रहेको पाइयो भने वार्ड नं. २, ४, ७, ८ र ९ मा बराबर संख्यामा अर्थात ११.११% का दरले रहेको पाइयो । त्यसैगरी वार्ड नं. १ र ३ मा ५.५५% का दरले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु को उपस्थिति रहेको तथ्य अध्ययनले देखाएको छ । यसबाट के स्पष्ट भएको छ भने अपाङ्गता हरेक मानववस्तीका प्रत्येक इकाईहरुमा समेत हुनसक्ने देखिएको छ । अपाङ्गपनको अवस्था सबैतिर देखिनुले यसको असर सिंगो गा.वि.स. क्षेत्र भरि नै रहेको तथ्यलाई पुष्टि गर्दछ ।

५.६. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको पारिवारिक बनेोट (Familu Compostions of Disabled Childrren)

आपना सन्ततीहरुका साथ संयुक्त बसोबार गर्दै रहेका महिला वा पुरुषहरुको समूह परिवार हो । परिवारको आकारले पनि त्यसका सदस्यहरुको जीवनयापन शैली तथा अन्य क्रियाकलाप तथा व्यवहारलाई प्रभावित गर्दछ । ठूलो संख्या भएको परिवारमा अशिक्षा, अभाव, बेरोजगारी हुन्छ जसले बालबालिकाहरुको गुणस्तरीय जैविक बनावट देखि लिएर उनको बाँकी भविष्यलाई समेत सहज बातावरण उपलब्ध गराउन गाह्रो हुन्छ । स्वस्थ, सुखी, समुन्नत तथा शान्त

एवं सम्मानपूर्ण जीवनयापनका लागि शैक्षिक तथा आर्थिक रूपले सवल सानो आकारको परिवार बढी प्रभावकारी हुन्छ । जुन तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. ९:- अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको परिवारको आकार:-

क्र.सं.	परिवारको आकार	संख्या	प्रतिशत
१	५ भन्दा कम	३	१६.६६%
२	५-७	५	२७.७७%
३	८-१०	६	३३.३३%
४	११ भन्दा माथी	४	२२.२२%
	जम्मा	१८	१००

श्रोत स्थलगत अध्ययन २०७०

माथिको तालिकाले प्राय धेरैजसो अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु धेरै सदस्य भएको परिवारमा बढी संख्यामा भएको देखाउँछ । पारिवारिक आवश्यकता पूरा गर्न ठूलो आकारको परिवारलाई यसै पनि हागो हुन्छ । त्यसमाथि पनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु समेत थपिंदा उनीहरुको लागि नभै नहुने खाद्यन्न, कपडा, शिक्षा, स्वास्थ्य, मनोरञ्जन जस्ता आधारभूत मानवीय आवश्यकता पूरा गर्न कठिनाई भइरहँदा अपाङ्ग मैत्री पारिवारिक वातावरण भन् जटिल बनेको प्रष्ट हुन्छ ।

उपयुक्त आर्थिक व्यवस्थापन सहज बनाउँद नसक्दा समुचित पोषणयुक्त आहारा तथा स्वास्थ्य एवं आरामदायी घरायसी वातावरण पनि अपाङ्गता हुने स्थिति सिर्जना हुनसक्ने तथ्य पारिवारिक बनोटले प्रभावित गर्दछ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । जुन कुरा माथिको तालिकाले प्रष्ट्याएको छ की ८-१० जना सदस्य भएको परिवारमा ३३.३३%, ५-७ सदस्य भएको परिवारमा २७.७७% र ११ भन्दा माथि सदस्य भएको परिवारमा २२.२२% र ५ जना भन्दा कम मात्रै परिवार सदस्य रहेको परिवारमा १६.६७% र ११ भन्दा माथि सदस्य भएको परिवारमा २२.२२% अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु रहेको तथ्यले पारिवारिक बनोटले पनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको समग्र पक्षलाई प्रभावित पारेको पुष्टि हुन्छ ।

५.७. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अभिभावकको शैक्षिक स्थिति (Educational Status of the Guardians of Disabled Children)

शिक्षाले नै मानिसहरुको सिंगो समाजनको आर्थिक र सामाजिक विकास प्रक्रियालाई निर्देशित गर्ने हुनाले अशिक्षाले नै समाजमा विभिन्न प्रकारका समस्याहरु निम्त्याउँछ । सामाजिक, असमानता, बेरोजगारी, विभेदीकरण, शोषण, गलत वा परम्परावादी सोच, रुढीवादी दृष्टिकोण, पर्यावरण, स्वास्थ्य चेतनाको अभाव, हिंसा, अपराध, दुर्घटना जस्ता समस्याहरु देखापर्दछन् । अशिक्षाको कारणले उपरोक्त

जटिलताहरूलाई अझ पेचिलो बनाइदिने हुनाले बालबालिकाहरूमा अपाङ्गताको स्थिति देखा पर्नुका साथै अपाङ्गता भएपछिको अवस्थालाई सम्बोधन गर्न समेत असमर्ग हुने गरेको तथ्य यस अध्ययनबाट थाहा पाउन सकिन्छ । अशिक्षित परिवार आकारमा पटि ठूलो, आर्थिक रूपले विपन्न, परिवारका बालबचहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, मनोरञ्जन जस्ता गतिविधिमा ध्यान पुग्न नसक्ने कारणले अशिक्षित परिवारमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको स्थिति दयनीय देखिन्छ । यस्तो परिवारका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू प्रायः स्कूल जान सक्ने भएर पनि नगएको पाइयो । यसलाई पुष्टि गर्न स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई तलको तालिका र स्तम्भ चित्रमा राखी विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

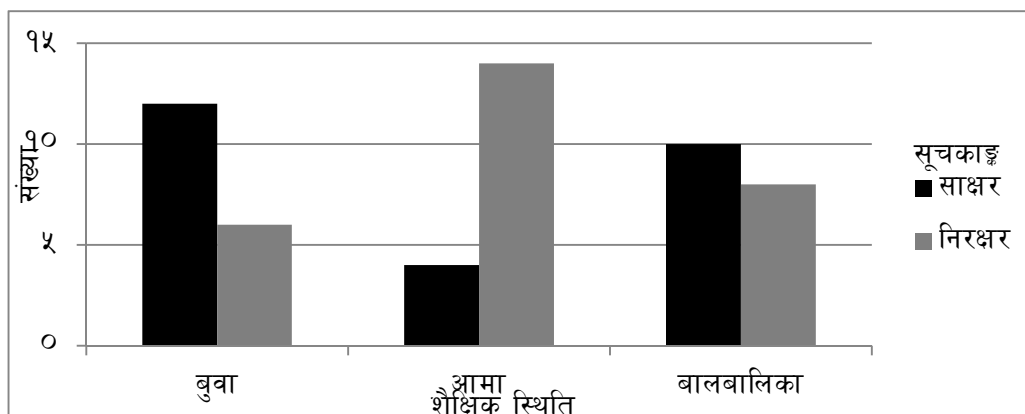
ताकिला १०: अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको शैक्षिक स्थिति

क्र.सं.	शैक्षिक स्थिति	अभिभावक				बालबालिका संख्या	
		बाबु		आमा		संख्या	प्रतिशत
१	साक्षर	१२	६६.६६%	४	२२.२२%	१०	५५.५५%
२	निरक्षर	६	३३.३३%	१४	७७.७७%	५	४४.४४%
जम्मा		१८	१००%	१८	१००%	१५	१००%

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७०

माथिको तालिकालाई स्तम्भचित्रमा राखी यसरी प्रष्ट पार्न सकिन्छ

स्तम्भ चित्र-५

माथिको तालिका र स्तम्भ चित्रमा बाबु ६६.६६% साक्षर र आमा २२.२२% साक्षर र अपाङ्गता भएका बालबालिका ५५.५५% साक्षर रहेका छन् । विद्यालय जाने गरेका बालबालिकाहरू समेत निरक्षर रहेको यस तथ्यबाट खुल्दछ किनकी विद्यालय जाने गरेका मुल १२ जना बालबालिकामा १० जना मात्र साक्षर छन् । यसले के कुरा थाहा हुन आउँछ भने विद्यालय पठाईदिने प्राविधिक दायित्व मात्र पूरा भएको तर बालबालिकाको सिक्ने क्षमता तथा जागरुकताका सम्बन्धमा परिवार उदासीन देखिन्छ । अपाङ्गता गर्भावस्थाबाट नै पनि हुनसक्ने एक जैविकीय संरचना संग जोडिएको विषय हुनु अर्को तर्फ त्यस्तो बच्चाको आमाहरू २२.२२% मात्र साक्षर भएको पाइनुले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको

अपाङ्गपनलाई सहायता पुऱ्याउने कुरा र अपाङ्गता हुने स्थितिलाई न्यूनीकरण गर्ने कुरा चुनौतीपूर्ण रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

त्यसैगरी आजको प्राविधिक शिक्षा प्रणालीको युगमा पनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको संख्या बढिरहनु र ४४.४४% अर्थात आधा जसो बालबाकिलाहरु निरक्षर रहेको तथ्यले अपाङ्गता भएका बालबालिका स्वयं, तिनका अभिभावक, परिवार र समाजलाई थप जागरुक हुन प्रेरित गरिनु पर्दछ । यसरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अभिभावक अथवा बाबुआमाको शैक्षिक अवस्थाले अपाङ्गतालाई बढावा दिनुका साथै अपाङ्गता भएकाहरुको जीवनशैली निराशापूर्ण रहेको तथ्य थाहा पाउन सकिन्छ ।

५.८. अपाङ्गताभएका बालबालिकाहरुको परिवारको पेशा/ब्यवसाय (Occupation of the family of Disabled Children):-

नेपाल बहुसंख्यक मानिसहरु कृषि पेशामा संलग्न रही निर्वाहमुखी खेतीपानी तथा पशुपालन व्यवसाय गर्ने गर्दछन् । नोकारी, ब्यापार, ज्यालादारी आदि कार्यमा थोरै प्रतिशत मानिसहरु संलग्न छन् । यस अध्ययन क्षेत्र भित्र रहेका अभिभावक तथा परिवार मध्ये अधिकांश कृषि, ज्यालादारी कार्यमा संलग्न भएको देखिन्छ । व्यापार व्यवसाय तथा सरकारी नोकरीमा आवद्ध भएकाहरुको संख्या कम छ । जसलाई तलको तालिका तथा स्तम्भ चित्रद्वारा प्रस्ट्याउन सकिन्छ ।

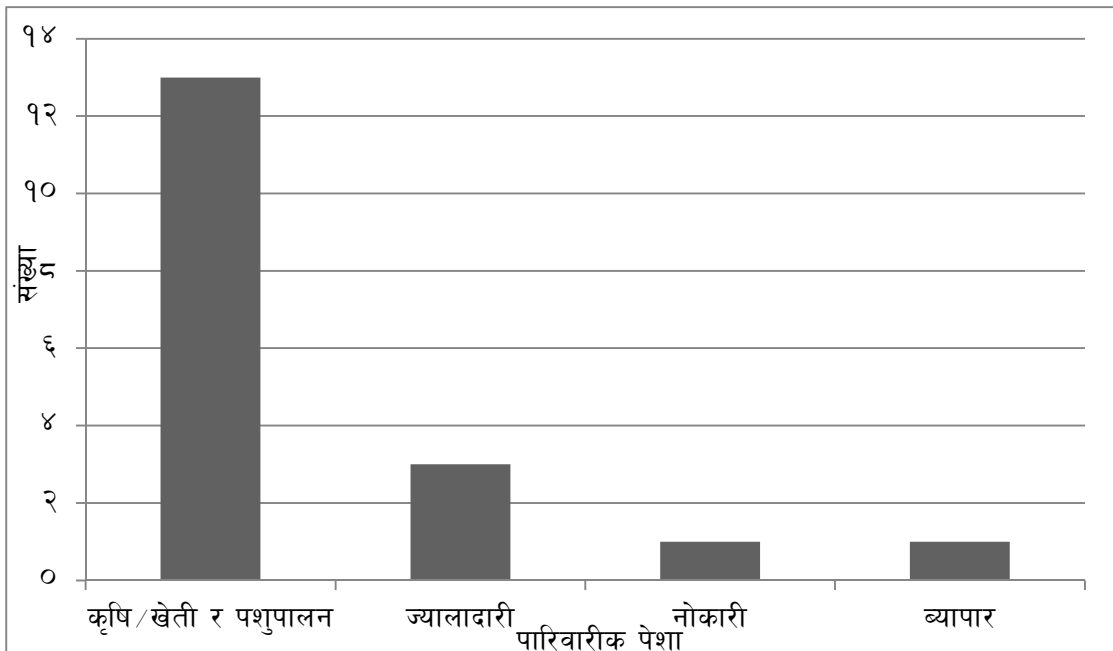
ताकिला-११ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको परिवारको पेशा:-

क्र.सं.	पेशा	संख्या	प्रतिशत
१	कृषि खेती/पशुपालन	१३	७२.२२%
२	ज्यालादारी	३	१७.६६%
३	नोकारी	१	५.५५%
४	ब्यापार	१	५.५५%
	जम्मा	१८	१००%

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७०

यस तालिकालाई निम्नानुसार स्तम्भचित्रमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

स्तम्भ चित्र-६

माथिको ताकिला र स्तम्भचित्रमा ७२.२२% अपाङ्गता भएवा बालबालिकाहरुको परिवारको मुख्य पेशा कृषि रहेको छ भने १६.६६% ज्यालादारी र ब्यापार तथा नोकरीमा ५.५५% संलग्न रहेको पाइयो । ठूलो संख्यामा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको परिवारको निर्वाहमुखी कृषि पेशा भएकै कारण बालबालिकाहरु समेत सो काममा संलग्न गराइएको छ । विद्यालय पठाउने भन्दा कृषि कार्यमा सहयोग पुऱ्याउँछ भन्ने सोचाई प्रवल रहेको पाइयो । कृषि कार्यमा स्वयं संलग्न हुन नसक्ने बालबालिकाहरुको सन्धमा पनि तिनका बाबुआमा र अन्य सदस्य बढी व्यस्त हुनु परेकोले अपाङ्ग केटाकेटीहरुको बारेमा सोच्ने फुर्सद कम भएको तथ्य समेत अध्ययनले देखाएको छ ।

यद्यपी कतिपय शिक्षित, सानो तथा आर्थिक हिसाबले सवल ठानिएका परिवारमा समेत अपाङ्गताभएका बालबालिकाहरु देखिए । यसर्थ अपाङ्गता सबैखाले पेशा वा व्यवसायमा संलग्न परिवारमा पनि हुनसक्छ भन्ने तथ्य प्रमाणित हुन आउँछ । तर त्यस्ता परिवारमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको भावना तथा भविष्यप्रति अली बढी सचेत भएको पाइयो यसर्थ पारिवारिक पेशा उनीहरुको आर्थिकस्तर निर्धारण गर्ने र आर्थिक स्तरले परिवाचरको शिक्षा, चेतना जागृत गर्न सहज बनाउने र चेतनाको विकासले मात्रै अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको समग्र पक्षलाई प्रभावित गर्ने भएकोले पारिवारिक पेशाको स्थितिले पनि प्रकारान्तरमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुलाचर्दै प्रभावित गरिराखेको हुन्छ भन्ने तथ्य यसबाट पुष्टि हुन आउँछ ।

उल्लेखित तथ्यालाई अझ प्रष्ट पार्न खाद्यन्न आपूर्तिको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । कृषि पेशामा संलग्न सबै बालबालिकाहरूको परिवारलाई आवश्यक खाद्यन्न वर्षमा अत्यन्त कम समय मात्र पुग्दछ । एउटा स्वास्थ्य र दुरुस्त मानिसका लागि पोषणयुक्त आहाराको आवश्यकता पर्दछ । अपाङ्गता हुने कुरा वा भएपछिको दुवै अवस्थामा सन्तुलित आहाराको यथोचित बन्दोवस्त जरुरी पर्दछ । बच्चा गर्भमा रहँदाको अवस्थामा गर्भवती आमाको पोषणयुक्त खानेकुराको व्यवस्था र बच्चा जन्मिसकेपछिको अवस्थामा आमा र बच्चा दुवैको लागि पोषणको जरुरी हुन्छ । अर्कोतिर परिवारका सबै सदस्यहरू सधैँभरी जसो काममा व्यस्त भइरहँदा पनि दुई छाक पेट भरी खाने बन्दोवस्त हुन नसकिरहेको स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यले देखाउँछ । जसलाई निम्नानुसार तालिकामा राखी विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका १२: अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको परिवारको खाद्यन्न आपूर्तिको अवस्था

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	६ महिना भन्दा कम	८	४४.४४%
२	६ महिना देखी ८ महिना	४	२२.२२%
३	९ महिना देखी १२ महिना	३	१६.६६%
४	१ वर्ष भन्दा बढी	३	१६.६६%
	जम्मा	१८	१००

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७०

माथिको तथ्याङ्कले ६ महिना भन्दा कम मात्रा खाद्यन्नको व्यवस्था आफ्नो कमाईले गर्ने परिवार ४४.४४%, ६ महिना देखि ८ महिना २२.२२% र १ वर्ष सम्म खाद्यन्न पुऱ्याउने १६.६६% र १ वर्ष भन्दा बढी खाद्यन्न उत्पादन गर्ने १६.६६% भएको तथ्य यसबाट बुझिन्छ । पोषणयुक्त आहाराको आवश्यकता पर्ने मानवीय जैविकीय आवश्यकता भएको यथार्थ एकातिर हुँदाहुँदै भण्डै ६७% भन्दा बढी परिवारको वर्ष भरी खान पुग्ने खाद्यन्नको व्यवस्था हुन नसकेको यो तथ्यले सन्तुलित आहाराको मान्यतालाई भनै ओभेलमा पारिदिएको बुझ्न सकिन्छ । यसर्थ सन्तुलित, पर्याप्त तथा स्वास्थ्यकर खानेकुराकोअभावमा अपाङ्गता हुने क्रम बढ्दो स्थितिमा रहेको देखिन्छ भने अर्कोतिर अपाङ्गता भईसकेको बालबालिकाहरूको वर्तमान र भविष्य दुवै जोखिमपूर्ण हुन सक्ने तथ्य यसबाट पुष्टि हुन्छ । कृषि पेशामा संलग्न परिवार नै बढीजसो विपन्न र पाषण युक्त आहाराको अभावमा रहेको पाइनुले पेशागत आबद्धताको दयनिय र त्यस्तो परिवारका अपाङ्ग बालबालिकाहरूको अवस्था दुखलाग्दो रहेको तथ्य पार्ने पुष्टी हुन्छ । कृषि पेशामा संलग्न परिवारनै बढीजसो विपन्न र पोषणयुक्त आहाराको अभावमा रहेको पाइनुले पेशागत आबद्धताको दयनियता र त्यस्तो परिवारका अपाङ्ग बालबालिकाहरूको अवस्था दुःख लाग्दो रहेको तथ्य पनि प्रष्ट हुन्छ ।

अध्याय-६

Chapter-Six

अपाङ्गताका कारणहरू (Causes of Disability)

शारीरिक बनावट वा शरीरका अंगहरूमा भएको विचलनको कारणले उत्पन्न भएको असामान्य अवस्था नै अपाङ्गता हो । अपाङ्गता प्राकृतिक रूपमै वा जन्मदै पनि हुने गर्छ । जब एउटा स्वस्थ बालक जन्मिसकेपछि एउटा स्वतन्त्र प्राणीको रूपमा परिवार समुदाय हुँदै क्रमशः सामाजिकीकरण प्रकृत्यामा सामेल हुँदो जान्छ । उसका आधारभूत आवश्यकताहरू हुन्छन् । नैसर्गिक अधिकार हुन्छन् । त्यसलाई सहायता पुऱ्याउने आमा/बुबा पारिवारिक सदस्य समुदाय हुन्छ ।

यसरी एउटा बालक क्रमिक रूपमा परिवार वा समुदायमा रहेको सामाजिक तथा सांस्कृतिक वातावरणका तत्वहरूबाट प्रभावित हुँदै जान्छ । क्रमशः विद्यमान समाज, मूल्य मान्यता, पेशा, व्यवसाय, रोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण, आवास जस्ता कुराहरूबाट प्रभावित हुन्छ । हिंसा, द्वन्द्व, गरिबी, पछ्यौटेपन, अशिक्षा, अपराध, दुर्घटना/महामारी जस्ता समाजिक क्रियाहरूबाट एउटा बालक अलग रहन सक्तैन । यसर्थ यस अध्यायमा बालबालिकाहरूमा किन अपाङ्गताको स्थिति देखापर्छ वा सिर्जना हुन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर खोजिएको छ । यस क्रममा स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई निम्नानुसार उपशीर्षकहरूमा व्याख्या विश्लेषण सहित प्रस्तुत गरिएको छ ।

६.१. अपाङ्गता देखापर्दाको अवस्था (State of Appearing Disability)

यस अध्ययन क्षेत्रभित्र रहेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको प्रकृति फरक फरक हुनुका साथै उनीहरू कसरी अपाङ्ग हुनपुगे भन्ने सम्बन्धमा गरिएको खोज तथा त्यसबाट प्राप्त निष्कर्ष अनुसार प्रायः धेरै जसो बालबालिकाहरू जन्मदै अपाङ्गता भएका, रोग तथा दुर्घटनाबाट र अन्य केही कुपोषणका कारणले अपाङ्गताभएका बालबालिकाहरू भएको तथ्य थाहा पाउन सकिन्छ । यसलाई पुष्टि गर्न स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यलाई निम्नानुसार तालिका तथा वृत्तचित्रमा देखाइएको छ ।

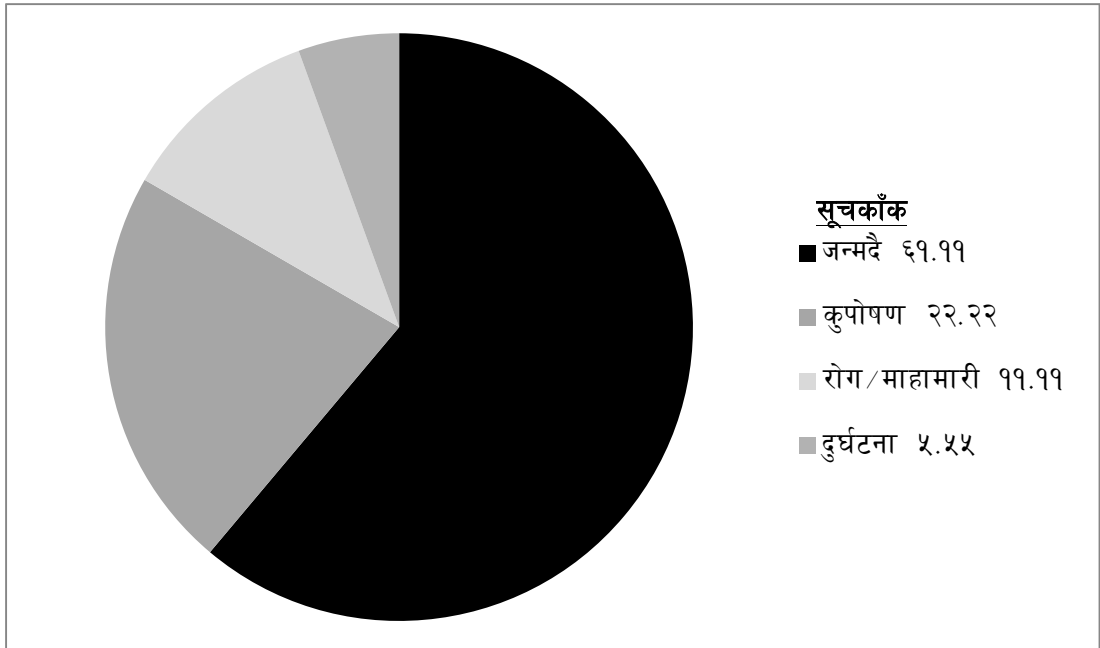
तालिका: १३ बालबालिकाहरूमा अपाङ्गता देखापर्दाको अवस्था:

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	जन्मदै	११	६१.११%
२	कुपोषणले	४	२२.२२%
३	रोग/महामारी	२	११.११%
४	दुर्घटना	१	५.५५%
	जम्मा	१८	१००%

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७०

उक्त तालिका अनुसारको तथ्यालाई निम्नानुसर वृत्तचित्रमा देखाइएको छ ।

वृत्त चित्र-१

माथिको तालिका तथा वृत्तचित्रमा बालबालिकाहरुमा अपाङ्गताको स्थिति कसरी देखा पर्‍यो भन्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित बालबालिका, तिनका अभिभावक, शिक्षक, स्वास्थ्यकर्मी तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको गतिविधिसंग सरोकार राख्ने संघसंस्थाका प्रतिनिधिहरु समेतको अन्तरक्रिया वा अन्तर्वाताबाट प्राप्त तथ्यहरुलाई आधार मानी उक्त स्थितिलाई तीन खण्डमा विभाजन गरी प्रष्ट पारिएको छ । कतिपय अभिभावकहरु सुप्तमनस्थिति भएका आफ्ना अपाङ्ग बालबालिकाहरुलाई अपाङ्ग भन्न चाहदैनन् । उनीहरुमा शारीरिक रुपले अंगभंग भएकोलाई मात्रै अपाङ्ग हो भन्ने बुझ्नु पाइयो । मातृशिशु बाल स्वास्थ्य गतिविधिमा क्रियाशिल स्थानीय स्वास्थ्यकर्मीहरु जन्मदौ अपाङ्गता भएका केही बालबालिकाहरु भर्गावस्थामा आमाको उचित स्याहार तथा पोषणको अभावले भएको हो भन्ने दृष्टान्त दिइन्छन् । यसर्थ अपाङ्गता हुने स्थितिलाई न्यूनीकरण तथा सही व्यवस्थापन गर्न सकिने तथ्य समेत यो अध्ययनबाट प्रष्ट हुन्छ । यिनै तथ्यहरुलाई आधारमानी गरिएको अध्ययनबाट ६९.९९% बालबालिकाहरु जन्मदौ अपाङ्गता भएका, २२.२२% कुपोषणबाट, १९.९९% संक्रमक रोग तथा महामारी बाट र ५.५५% दुर्घटनाबाट अपाङ्गता भएको कुरा अध्ययनले देखाउँछ ।

कुपोषणका कारणले अपाङ्गता भएका तथा रोग लागेर अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको संख्या जोड्दा ३३.३३% हुन आउँछ । प्राकृतिक रुपमै अपाङ्गता भएकाहरु भनिएका ६९.९९% बालबालिकाहरुको सम्बन्धमा समेत आमाको स्वास्थ्य स्थिति तथा पोषणयुक्त आहारा र भर्गावस्थामा वच्चा रहँदा अपनाउनुपर्ने स्वास्थ्य सुरक्षा चेतना अभावले त्यसो भएभै हुनसक्ने तथ्य अध्ययनले देखाउँछ । गरिवी, अशिक्षा, पोषणको अभाव, दुर्घटना, स्वास्थ्य चेतनाको कमी जस्ता पक्षहरुले

बालबालिकाहरु अपाङ्गता हुन्छ भन्ने तथ्य यसबाट पुष्टि हुन आउँछ । उल्लेखित तथ्यहरुलाई अभि प्रष्ट पार्नका लागि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुका आमालाई ती बालबालिका गर्भावस्थामा रहँदाको बखत भएको अवस्थाको बारेमा संकलित तथ्याङ्कहरुलाई विश्लेषण गरिएको छ । यसबाट जन्मदैं वा जन्मेपछि पनि अपाङ्गता हुन सक्ने तथ्य वा सूचना प्राप्त हुन्छ । जसलाई निम्नानुसार तालिकामा राखी व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका-१४: अपाङ्गता भएको बच्चा गर्भावस्थामा हुँदाको आमाको अनुभव:

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	रोगी/विरामी थिएँ	२	११.११%
२	पेटभरी खान पाइन्थ्यो	५	२७.७७%
३	सल्लाह दिने कोहि भएनन्	६	३३.३३%
४	राम्रो जन्मेथ्यो पछि यस्तो भयो	५	२७.७७%
	जम्मा	१८	१००%

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७०

माथिको तालिकामा सवैभन्दा बढी अर्थात सल्लाह दिने कोही थिएनन् भन्नेमा ३३.३३%, पछिबाट अपाङ्गता देखिएको भन्नेमा २७.७७%, पेटभरी खान नपाएको अनुभव भएकामा २७.७७% र आमा रोगी वा विरामी अवस्थामा भएको अनुभव बताउने ११.११% रहेको तथ्य अध्ययनबाट पुष्टि हुन आउँछ । सल्लाह दिने कोही नभएको अनुभव भएका आमाहरुमा खासगरी खोप लगाउने तथा गर्भावस्थामा पूर्व स्वास्थ्य सुरक्षा चेतनाको अभाव थियो भन्ने तथ्य बुझिन्छ । पछिबाट आफ्नो बच्चा अपाङ्ग भएको तथ्यले उनीहरुमा कुपोषणको प्रभाव रहेको थाहा हुन आउँछ किनकी त्यस अवस्थामा धेरै जसो बालबालिकाहरु सुष्टमनस्थिति प्रकृतिको अपाङ्गता भएकाहरु देखिन्छन् ।

६.२. अपाङ्गता हुने कारणबारेको अभिभावकको धारणा (Attitudes of Guardians of the Causes of Being Disability)

यस अध्ययनमा बालबालिकाहरुमा अपाङ्गताको स्थिति कसरी देखापर्दछ वा किन अपाङ्गता हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा अभिभावकहरुको धारणगत तथ्य लिई विश्लेषण गरिएको छ । अभिभावक स्वभावैले सामाजिक संस्था भित्रको प्रतिनिधि हो । समाजमा रहेको रीति, प्रचलन, बुझाई वा चेतना स्तरले पनि सामाजिक धारणा वन्नमा सहायता पुऱ्याउँछ । त्यसकारण अभिभावकले बुझेको वा मूल्याङ्कन गरी निकालेको निष्कर्षलाई एक ढंगले सामाजिक धारणा वा दृष्टिकोणको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । अपाङ्गता किन हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा सामाजमा भिन्न भिन्न बुझाई वा धारणा रहेको पाईन्छ । उक्त तथ्यलाई व्याख्या र विश्लेषण सहित निम्न तालिका र वृत्तचित्रमा राखिएको छ ।

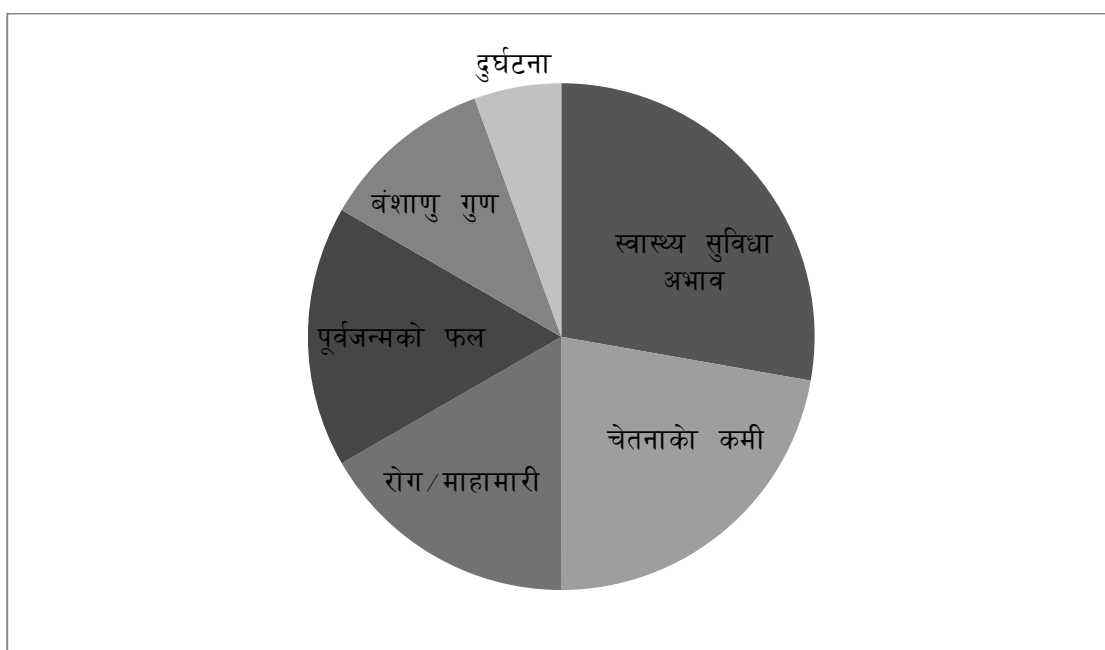
तालिका-१५: अपाङ्गता हुने कारणबारे अभिभावकको धारणः

क्र.सं.	धारण/ विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	स्वास्थ्य सुविधा अभाव	५	२७.७७%
२	चेतनाको कमी	४	२२.२२%
३	रोग/महामारी	३	१६.६६%
४	पूर्वजन्मको फल	२	१६.६६%
५	वंशाणु गुण	२	११.११%
६	दुर्घटना	१	५.५५%
जम्मा		१८	१००%

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७०

माथिको तालिकामा उल्लेखित तथ्यलाई निम्नानुसार वृत्तचित्रमा राखेर पनि व्याख्या गर्न सकिन्छः-

वृत्तचित्र-२

बालबालिकाहरुमा अपाङ्गता हुने कारणका सम्बन्धमा मिश्रित धारणा सोचाई वा बुझाई रहेको तथ्य यसबाट पुष्टि हुन आउँछ। अपाङ्गतामा विद्यमान फरक फरक अनुभूति रहेको तथ्यले अपाङ्गताको स्थिति आउनु वा हुनु मा एउटा वा दुइटा मात्रै कारणहरु छैनन् भन्ने कुरा यो अध्ययनले देखाउँछ। यो एउटा यस्तो सामाजिक तथा जैविकीय कारणबाट उत्पन्न समस्या हो। यसको पृष्ठभूमिमा अनगिन्ती सहायक कारणहरु हुन सक्दछन्। स्वास्थ्य सुविधा अभावले अपाङ्गता हुन्छ भन्नेमा २७.७७%, चेतनाको कमीमा २२.२२%, रोग तथा महामारी मुख्य हो भन्नेमा १६.६६%, भाग्यको खेल वा पूर्वजन्मको फल

ठान्नेमा १६.६६% र वंशाणु गुण भन्नेमा ११.११% तथा दुर्घटना पनि कारण हुन् भन्ने कुरालाई प्राथमिक ठान्ने ५.५५% रहेको तथ्यबाट प्राप्त निष्कर्षले देखाउँछ ।

अपाङ्गता हुने अवस्था आउनु र त्यसको कारण खोज्नु वाचस्तवमा पनि जटिल विषय हो । यो मानवीय गतिविधि वा व्यवहारले प्रभावित गर्न सक्ने एउटा सामाजिक समस्या पनि हो । चेतनास्तरको कुरा शिक्षासंग जोडिदै उसको अर्थिक तथ संवेगात्मक भावना संग पनि अन्तर सम्बन्धित हुन्छ । रोग तथा महामारीको कुरा मानिसको पहुँच भन्दा टाढा छ । वंशाणु गुण तथा दुर्घटनाको कारणले अपाङ्गता भएको नजिकबाट नियाल्नेले त्यसलाई प्राथमिक ठानेको हुन्छ । यसर्थ बालबालिकाहरुमा अपाङ्गता हुने सामाजिक धारणामा परम्परागत वा भाग्यवादी सोच र विश्वासमा कमी आएको अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षले बताउँछ ।

६.३. बालबालिकाहरुमा अपाङ्गताका मुख्य कारणहरु (Main Causes of Child Disabilities)

अपाङ्गपन निरोध सम्बन्धी विभिन्न नीति नियम तथा रणनीतिहरु बनाइए पनि त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्दा अपाङ्गता हुने बालबालिकाहरुको दर बढ्दो क्रममा छ । अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यको आधारमा यसका मुख्य कारणहरुलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

६.३.१. चेतनाको अभाव (Lack of Conscience)

अपाङ्गता हुने कारणबारेमा सामान्य नागरिकमा पर्याप्त जानकारी छैन । अझै पनि मानिसहरु भाग्य र पापको परिणामको रुपमा यसलाई लिन्छन् । गर्भवती आमा स्वास्थ्य सेवाको पहुँचबाट टाढा रहनु, अपाङ्गता हुनबाट बच्ने उपायको जानकारी नहुनु, गर्भवती आमाहरुले घरमै बच्चा जन्माउनु जस्ता कारणहरु भएको कुरा यस अध्ययनबाट पुष्टि हुन आउँछ ।

६.३.२. गरिबी र अशिक्षा (Poverty and Illiteracy):-

यस अध्ययनबाट के पुष्टि भएको छ भने बालबालिकाहरुमा अपाङ्गता हुनुको अर्को मुख्य कारण गरिबी र अशिक्षा हो । यस अध्ययनमा नमूनाको रुपमा छनौट गरिएका अधिकांश बालबालिकाहरु आर्थिक रुपले विपन्न र शैक्षिक चेतनाको हिसावले पनि अत्यन्तै दयनीय अवस्थामा रहेको अध्ययनले देखाउँछ । अधिकांश बालबालिकाहरु यही पृष्ठभूमि भएको परिवारमा रहेको अध्ययनले देखाउँछ । गरिबी र अशिक्षा एक अर्काको पूरक देखिएको छ । जहाँ गरिबी छ त्यहाँ अशिक्षा वा कम चेतना भएको पाइन्छ । त्यही कारणले अपाङ्गता हुने स्थितिलाई अझ बल पुगेको अध्ययनले देखाएको छ । अभिभावक अशिक्षित भएमा बालबालिकाहरुको सम्बेगात्मक पक्ष तथा आवश्यकता र सोचलाई मनोवैज्ञानिक तवरले सम्बोधन गर्न असक्षम हुन्छन् र फलस्वरुप बालबालिकाहरुमा विभिन्न जटिलताहरु देखा पर्दछन् जसको दुरगामी परिणामको बारेमा उनीहरुलाई कुनै हेक्का रहँदैन । यस तथ्यलाई यस अध्ययनबाट प्राप्त

आमा बुवाको शैक्षिक स्तरबाट पुष्टि हुन्छ जसमा आमाहरूको साक्षरता २२.२२% र बुवाहरूको ६६.६६% मात्र रहेको पाइएको छ ।

६.३.३. कुपोषण (Malnutrition)

अपाङ्गतालाई प्रश्रय दिने एउटा प्रमुख कारण कुपोषण हो । कुपोषण विशेष गरी आमा र बच्चामा हुने कुपोषणको स्थितिलाई यस अध्ययनले जोड दिएको छ । कुपोषणले अपाङ्गता निम्त्याउँछ भन्ने कुराको दृष्टान्त यस अध्ययनबाट प्राप्त “अपाङ्गता देखापर्दाको अवस्था” भन्ने सम्बन्धमा अभिभावकबाट प्राप्त तथ्यमा कुपोषण भन्नेमा २२.२२% तथा रोग तथा महामारीमा ११.११% रहेको तथ्यले यस कुरालाई पुष्टि गर्दछ । यसका साथै यस अध्ययनको क्रममा “गर्भावस्थामा हुँदाको आमाको अनुभव” शीर्षकमा उल्लेखित तथ्यले भनै स्पष्ट पारेको छ । जसमा पेटभरी खान नपाएको, पहिलो राम्रै थियो पछिबाट यस्तो भयो भन्ने तथ्यले कुपोषण बालबालिकाहरूमा अपाङ्गता निम्त्याउने र टिकाउने प्रमुख कारण भएको कुरा अध्ययनको निष्कर्षले पुष्टि गर्दछ । पेट भर्न पनि ठूलै संघर्ष गर्नुपर्ने पारिवारिक आर्थिक दुरावस्थाले समेत कुपोषण भएको तथ्य यस अध्ययनको तालिका ११ ले पुष्टि गरेको छ ।

६.३.४. द्वन्द्व, घरेलु हिंसा, दुर्घटना (Conflict, Domestic Violence, Accident)

उल्लेखित अवस्थाहरू समाजमा विद्यमान गरिबी, अशिक्षा तथा बेरोजगारीको कारणले भन जटिल बन्दै गएको यस अध्ययनले देखाउँछ । जति बढी गरिबी, अभाव र हीनताबोधले ग्रसित बनाउँछ त्यतिनै मात्र द्वन्द्व, घरेलु हिंसा तथा दुर्घटनाका दरहरू बढ्दै गएका छन् । द्वन्द्व र हिंसाले पनि दुर्घटना नै निम्त्याउने गर्दछ । घरेलु हिंसा, उत्पीडन तथा तनावले समेत अपाङ्गतालाई बढावा दिन्छ । अपाङ्गता हुने कारणका सम्बन्धमा दुर्घटनाबाट अपाङ्गता भएको ५.५५% भएको तथ्यले पनि यसलाई पुष्टि गर्दछ ।

अध्याय-सात

Chapter-Seven

७.१. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अवस्था (Condition of Disabled Children)

यस अध्ययनमा खासगरी यस अध्ययन क्षेत्र भित्र रहेका १८ जना अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको मनोवैज्ञानिक तथा संवेगात्मक प्रभाव एवं प्रवृत्तिको स्थिति के रहेको छ भन्ने सवालको उत्तर खोज्ने कुरामा केन्द्रित रहेको छ । यस अध्ययनक्षेत्रका सबै अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु परिवार, समुदाय र स्थानीय विद्यालयको सेरोफेरोमा रहेका छन् । अपाङ्गताको प्रकृति अथवा अवस्थाअनुसार उनीहरुको क्षमता, स्वभाव, रुची, फरक-फरक पाइयो । त्यसैगरी उनीहरुको भावनात्मक तथा संवेगात्मक बुझाई, सोचाई तथा प्रकृतिमा पनि विविधता पाइन्छ । अपाङ्गता भएका यी बालबालिकाहरुको आन्तरिक गुणसंग सम्बन्धित उल्लेखित पक्षहरुको विश्लेषण गर्न निम्नै बालबालिकाहरु प्रत्यक्ष रुपमा साक्षत्कार भइरहने महत्वपूर्ण सामाजिक संस्थाहरु घरपरिवार, छरछिमेक, समुदाय नै रहेको स्पष्ट छ । तिनै संस्थाहरुसंगको सम्बन्ध, व्यवहार वा अनुभूतिबाट अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको संवेगात्मक पक्षको चित्रण तथा विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरुलाई विश्लेषण सहित निम्नानुसार शीर्षकमा व्याख्या गरिएको छ ।

७.१.१. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु र घरपरिवार (Disabled Children and Family)

यस अध्ययनक्षेत्रभित्र रहेका बालबालिकाहरु पूर्ण रुपले परिवारको संरक्षण तथा आश्रयमा रहेको देखिन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रभित्रका कुनै पनि अभिभावक आफ्नो अपाङ्ग बालबालिकालाई पुनस्थापना केन्द्र तथा विशेष शिक्षा कक्षामा पढाइएको पाइएन । तसर्थ सबै प्रकृतिको अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु घरपरिवारकै रेखदेखमा रहेको पाइयो । अपाङ्गता भएको आफ्नो भाइ बहिनी तथा दाजु दिदी प्रतिको व्यवहार तथा उसलाई हेर्ने दृष्टिकोण या विविधता रहेको अध्ययनले देखाएको छ । आर्थिक रुपले सक्षम ठानिएका परिवारमा पनि अपाङ्गता भएका आफ्ना बालबालिकालाई विद्यालय पठाउने, पुनस्थापना नगरेको केन्द्र वा विशेष शिक्षा कक्षाम पढाउने अथवा उसको व्यक्तित्व विकासका लागि खासै पहल नगरेको पाइयो । शिक्षित भनिएका परिवारमा समेत आफ्ना अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुका लागि विद्यालय, समाज वा राज्य स्तरबाट के कस्ता सुविधा वा अवसर छन् भन्ने सम्बन्धमा अभिरुची नराखेको पाइयो । कतिपय परिवारमा आफ्नो अपाङ्गता भएको सदस्यप्रति अत्यन्तै स्नेह र सहयोतात्मक भावना रहेको पाइयो । उसले भविष्यप्रतिको चिन्ता, त्यस्तो अपाङ्गता भएको सन्तानको अभिभावक वा बाबुआमा

भएको प्रतिको दुःख एवं निराशा जस्ता अभिव्यक्तिले सिंगो परिवारमा नकारात्मक मनोवैज्ञानिक प्रभाव पारेको पाइयो ।

स्वयं अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुमा समेत परिवारका सदस्यहरुले उनीहरुप्रति गर्ने व्यवहारमा विविधता रहेको पाइयो । आफूप्रति गरिएको नराम्रो व्यवहारको अनुभव बाँड्न हिचकिचाउने गरेको पाइयो । अपाङ्गता भएकै कारण आफूहरु अरु भन्दा फरक वा कमजोर भएकोले हेपिनु वा कम अवसर वा मूल्याङ्कन हुन स्वाभाविक ठान्ने गरेको पाइयो । यसबाट उनीहरुमा पारिवारिक परिवेशबाटनै कमजोर महसुस भएको पुष्टि हुन आउँछ ।

७.१.२. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु र छिमेकी (Disabled Children and Neighbours)

यस अध्ययन क्षेत्रभित्र रहेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु घरपरिवार मै रहेकोले उनीहरु छरछिमेकका अन्य बालबालिकाहरूसंगै खेल्ने, घुम्ने वा संगतगर्ने गरेको पाइयो । कतिपय छिमेकीले स्कूल नजाने गरेका त्यस्ता अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुलाई आफ्नो निजी काममा लागउने गरेका, अपाङ्गता भएका बालबालिका तथा परिवारलाई गिज्याउने वा होच्याउने गरेका, आफ्ना बालबालिकाहरुलाई चेतावनी दिँदा फलाना जस्तै अपाङ्ग हुनुसक्ने भनेर डर देखाउने गरेका, आपसमा मतभेद वा बाभावाभ हुँदा अपाङ्गपनको अवस्थाको चित्रण गर्ने वा सराप्ने गरेका जस्ता व्यवहारबाट अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुमा नकारात्मक मनोवैज्ञानिक असर पारेका तथ्य अध्ययनबाट बुझिन्छ । सुस्त मनस्थिति भएका बालबालिकाहरुमा समेत छिमेकीको उक्त व्यवहारले नकारात्मक प्रभाव पारेको पाइयो । त्यसैगरी कतिपय छिमेकीहरुबाट अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु प्रति सकारात्मक एवं सहयोगात्मक दृष्टिकोण रहेको पाइयो । उनीहरुलाई सहयोग गर्ने प्रेरणा वा हौसला प्रदान गर्ने तथा उनीहरुको भावनामा चोट पुऱ्याउन नहुन कुरामा सचेत रहेको पाइयो । उपरोक्त स्थितिले पनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको संवेग वा मनोविज्ञानमा प्रभाव परेको पाइन्छ ।

७.१.३. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु र समुदाय (Community and Disabled Children)

यस अध्ययन क्षेत्रभित्र रहेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु तथा तिनका परिवारप्रति नकारात्मक दृष्टिकोण बढी पाइयो । अपाङ्गतालाई पापको परिणामसंग जोडेर हेरिने, अपाङ्गता वंशाणु गुणबाट पनि आउन सक्छ, भन्ने ठानिने भएकोले आफ्नो परिवारको सदस्य अपाङ्गता भएको कारणले आफूहरुको सामाजिक हैसियत कमजोर भएको महसुस बाँकी सदस्यहरुले समेत गर्ने गरेको पाइयो । त्यसैकारणले गर्दा विशेषगरी अपाङ्गता भएका परिवारका सदस्यहरुलाई विवाह गर्न समेत असजिलो हुने गरेको भन्ने बुझाई रहेको पाइयो । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको पारस्परिक वैवाहिक सम्बन्ध

कायम गर्न भन्ने कठिन हुने गरेको समेत अध्ययनबाट थाहा हुन आउँछ । यसर्थ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको सामुदायिक भूमिका तथा दायित्वप्रतिको गलत नकारात्मक धारणाले उनीहरु स्वयंको संवेगात्मक तथा मनोवैज्ञानिक पक्षलाई नकारात्मक असर पुऱ्याएको पाइन्छ ।

उक्त तथ्यलाई थप प्रष्ट पार्न कक्षा १ देखी नै श्री सिद्ध देवी उ.मा.वि. पिपलबोटमा अध्ययन गर्दै आएका हाल कक्षा ६ मा अध्ययनरत शारीरिक अपाङ्गता भएका १२ वर्षीया बालक भोलानाथ काप्लेको अवस्था अध्ययन गरको छु ।

भोलानाथ काप्लेका मामला अध्ययन

भोलानाथ काप्ले, १२ वर्षीय बालक, नांगीन गा.वि.स. वार्ड नं. ९ निवासी बाबु प्रेमनारायण काप्ले तथा आमा स्व. उमादेवी काप्ले (रिमाल) का चौथो सन्तान हुन् । उनका ५ जना परिवारमा बाबु, २ जना दाजु १ दिदी र १ भाउजु छन् । दुवै दाजुहरु वैदेशिक रोजगारीमा जाने आउने गर्छन् । उनकी दिदी ९ कक्षामा पढ्छिन् । जन्मदैं शारीरिक अपाङ्गता भएका ती बालकको देब्रे हातको कुहिनामुनीको भाग छैन । परिवारको संरक्षकत्वमा हुर्किरहेका उनी कक्षा १ देखी उक्त विद्यालयमा अध्ययनरत छन् । उनी नियमित विद्यालय जान्छन् । पढाईमा मध्यम स्तरको हैसियत राख्ने उनी हाल कक्षा-६ मा अध्ययनरत छन् । उनको शारीरिक अपाङ्गताका कारण दैनिक क्रियाकलापमा असजिलो र कठिनाई हुने गर्दछ । निराश र दुखी: भन्दा बढी उनी आशावादी छन् । भविष्यमा शिक्षक बनेर सेवा गर्ने मनोकान्क्षा रहेको बताउने ती बालक उत्साही छन् । उनले हालसम्म अपाङ्गता छात्रवृत्ति पाएका छैनन् । अपाङ्गता परिचय-पत्र पनि उनीसंग छैन । बाल क्लव तथा अपाङ्गता सम्बन्धी संघसंस्थामा हाल सम्म उनको कुनै सहभागिता रहेको छैन । तर त्यस सम्बन्धमा सामान्य जानकारी उनी राख्छन् । अपाङ्गता भएकाहरुलाई गरिने व्यवहार तथा उनिहरु प्रतिको दृष्कोणको सम्बन्धमा विद्यमान स्थिति प्रति उनी त्यति धेरै संतुष्ट छैनन् । अपाङ्गमैत्री व्यवहार तथा वातावरण उनको माग बुझिन्छ । अझ उनको व्यक्तित्व विकासका लागि समुचित सहयोग र प्रोत्साहन मिलेको खण्डमा अरु धेरै सबलाङ्ग बालबालिकाहरु भन्दा उनी अब्बल हुनेछन् । उनमा रहेको इच्छाशक्तिले त्यस्तो आभास मिल्छ ।

७.१.४. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु र विद्यालय (Disabled Children and School)

यस अध्ययन क्षेत्रभित्रका १८ जना अपाङ्गता बालबालिकाहरु मध्ये १२ जना मात्रै विद्यालय जाने गरेको तथ्य तालिका ५ ले प्रष्ट पारेको छ । विद्यालयमा अध्ययनरत अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको व्यक्तित्व विकासका लागि अपाङ्गताको प्रकृति अनुसार रु ५०० देखि रु ३००० सम्म अपाङ्गता छात्रवृत्ति पाउने प्रावधान भएपनि त्यस्तो सुविधाबाट उनीहरु लाभान्वित हुन नसकेको अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यले प्रष्ट पारेको छ । उक्त कुरालाई अझ प्रष्ट पार्न तलको तालिकाको सहायता लिन सकिन्छ ।

तालिका-१६: अपाङ्गता छात्रवृत्ति

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
---------	-------	--------	---------

१	अपाङ्ग छात्रवृत्ति पाउने	२	१६.६७%
२	अपाङ्ग छात्रवृत्ति नपाउने	१०	८३.३३%
३	विद्यालय नै नजाने	६	३३.३३%
जम्मा		१८	१००%

स्थलगत अध्ययन २०७०

माथिको तालिका अनुसार १८ जना अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु मध्ये ३३.३३% विद्यालय नजाने गरेका र विद्यालय जाने गरेका १२ जनालाई शतप्रतिशत मान्दा जम्मा ८३.३३% अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुले राज्यद्वारा उपलब्ध गराउँदै आएको छात्रवृत्तिको सुविधाबाट बञ्चित रहेको देखिन्छ । जसमध्ये १६.६७% मात्रले त्यस्तो छात्रवृत्तिको सुविधा पाएको तथ्यले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु प्रति सम्बद्ध सरोकारवाला निकायहरु पूर्ण रूपले उदासीन रहेको र त्यसको असर ती अबोध अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुले भोग्नुपरेका तथ्य पुष्टि हुन्छ । त्यसैगरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु अध्ययनरत ती प्रत्येक विद्यालयमा अपाङ्गमैत्री संरचना तथा व्यवहार/वतावरण समेत नरहेको तथ्य अध्ययनले देखाएको छ ।

७.२. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु र हिंसा (Disabled Children and Voilence)

यस अध्ययनक्षेत्रका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुले विभिन्न प्रकारका हिंसाजन्य दवावको सामना गरिरहेको अध्ययनले देखाएको छ । उनीहरु घरपरिवार, छरछिमेक समुदाय तथा विद्यालयबाट शारीरिक र मानसीक हिंसा तथा यातनाद्वारा पिडित रहेको तथ्य पाईन्छ । अपाङ्गता भएका ती बालबालिकाहरु प्रत्यक्ष रूपले संलग्न रहँदै आएका उक्त सामाजिक इकाईहरुको भूमिकाले उनीहरुको संवेगात्मक तथा मनोवैज्ञानिक पक्षमा प्रभाव पारेको पाइयो । उक्त स्थितिलाई अभि प्रष्ट पार्न तलको तालिकाको सहायता लिन सकिन्छ ।

ताकिला १७: अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु र हिंसा

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	मानसिक हिंसा	६	३३.३३%
२	शारीरिक हिंसा	५	२७.७८%
३	शारीरिक/मानसिक हिंसा	७	३८.८९%
जम्मा		१८	१००%

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७०

स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त तथ्य अनुसार यस अध्ययनक्षेत्रका सबै अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु कुनै न कुनै प्रकारको हिंसाद्वारा प्रभावित रहेको पाइयो । उनीहरु संगको प्रत्यक्ष अन्तवार्ता तथा अवलोकन समेतबाट यो स्थिति पत्ता लागेको छ । कुल १८ जना अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु मध्ये

३८.८९% शारीरिक र मानसिक दुवै प्रकृतिको हिंसाद्वारा पिडित रहेको पाइयो । त्यसैगरी ३३.३३% मानसिक हिंसा र २७.७८% शारीरिक हिंसाको सामना गरिरहेको तथ्य अध्ययनले देखाएको छ । यो स्थितिले गर्दा उनीहरूको संवेगात्मक मनोवैज्ञानिक तथा भावनात्मक पक्ष सन्तोषजनक नरहेको देखिन्छ ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूले मुख्य रूपमा घरपरिवार, छरछिमेक, विद्यालय तथा साथी संगि समेतबाट कुनै न कुनै प्रकारको हिंसाको सामना गरिरहेको अध्ययनले देखाएको छ । उक्त प्रत्येक इकाइबाट अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूले गाली गलौज गर्ने, होच्याउने, गिज्याउने, हेप्ने तथा अपाङ्गहरू कमजोर हुन्छन् भन्ने मानसिकता राखेर गरिने व्यवहारले उनीहरूलाई मानसिक हिंसा पिडित बनाएको छ । त्यसैगरी कतिपय अवस्थामा अपाङ्गता भएका ती बालबालिकाहरूलाई कुटपिट गर्ने, यातना दिने, इच्छा विपरीत बोझिलो काम गर्न बाध्य पार्ने जस्ता शारीरिक हिंसाजन्य स्थिति सहन गरिरहेको पाइयो । कतिपय बालबालिकाहरूले यी दुवै प्रकारका हिंसाको सामना गरिरहेको समेत अध्ययनले देखाएको छ । यसरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू संलग्न रहेका उक्त प्रत्येक इकाइहरूको अपाङ्गमैत्री व्यवहार तथा वातावरण नभएका कारणले उनीहरूको अवस्था जोखिमपूर्व रहेको तथ्य अध्ययनले देखाएको छ ।

७.३. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको अपाङ्ग अधिकार सम्बन्धी सचेतना (Awareness of Disabled Rights Regarding Disabled Children)

यस अध्ययनले एउटा दुख लाग्दो रहस्य अगाडी ल्याएको छ, त्यो हो अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको अपाङ्ग अधिकार सम्बन्धी सचेतना । अधिकांश अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको अधिकार र चेतनाको बारेमा कुनै जानकारी नरहेको पाइयो । ८८.८८% अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई बालअधिकार तथा अपाङ्ग अधिकार सम्बन्धमा कुनै जानकारी नरहेको पाइयो । यसबाट के पुष्टि हुन्छ भने घरपरिवारकै संरक्षकत्वमा रहेका यी प्रत्येक बालबालिकाहरू र तिनका परिवार तथा सम्बद्ध निकायहरू समेत अपाङ्ग अधिकारका सम्बन्धमा उदासीन रहेको पुष्टि हुन्छ । यसलाई थप प्रष्ट पार्न अपाङ्ग अधिकारका बारेमा के के थाहा छ ? भनी सोधिएका प्रश्नको आधारमा प्राप्त सूचनालाई तालीकामा राखी विश्लेषण सहित यसरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

तालिका १८: अपाङ्ग अधिकार सम्बन्धी सचेतना

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	अपाङ्ग अधिकार थाहा छ ।	२	११.११%
२	अपाङ्ग अधिकार थाहा छैन	१६	८८.८८%
	जम्मा	१८	१००%

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०७०

माथिको तालिकामा अपाङ्ग अधिकार, नियम कानून तथा सेवा सुविधा तथा अवसरका बारेमा के कति जानकारी छ भनी गरिएको सर्वेक्षणबाट ८८.८८% अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुलाई कुनै ज्ञान वा चेतना नरहेको पाइयो भने ११.११% अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुलाई सामान्य जानकारी रहेको तथ्याङ्क पाइयो । यसबाट के पुष्टि भएको छ भने अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु आफ्नो हक अधिकार, सुविधा, अवसर तथा संरक्षण/आरक्षण आदि सम्बन्धमा अनभिज्ञ छन् । उनीहरु आफ्ना अधिकारको उपायेग गर्दै व्यक्तित्व विकासका लागि राज्यद्वारा निर्दिष्ट नियम कानून तथा अवसरको उपभोग गर्नबाट वञ्चित भएका छन् । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुका सम्बन्धमा काम गर्ने संघ संस्था तथा निकायहरु छन् भन्ने थाहा पाएर पनि गतिशीलता शून्य प्राय रहनु, अपाङ्गता छात्रवृत्ति नपाउनु, अपाङ्गता परिचय पत्र नपाउनु जस्ता तथ्यहरुले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु मात्रै नभएर सम्बद्ध निकाय समेत बेखबर रहेको अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यको विश्लेषणबाट थाहा हुन आउँछ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको सहभागिताको स्थिति अध्ययन गर्दा उनीहरुको सहभागीताको सन्दर्भ शून्य रहेको पाइयो । अपाङ्गताका सम्बन्धमा विभिन्न संघ संस्थाहरु जस्तै बाल क्लव, बाल सञ्जाल, अपाङ्ग संघ/संस्था आदि क्रियाशील/अस्थिरवमा देखिएतापनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको त्यस्ता कुनै पनि संघसंस्था तथा निकायमा संलग्न नभएको पाइनुले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु अपाङ्ग सहभागिताको अधिकारको सम्बन्धमा समेत अनभिज्ञ रहेको अध्ययनले देखाएको छ ।

७.३. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु, व्यक्तिगत र पारिवारिक कठिनाई (Disabled Children: Individual and Family Difficulties)

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको विभिन्न समस्याहरु रहेको पाइयो । अपाङ्गताको प्रकृतिअनुसार समस्याहरुमा विविधता रहेको पाइयो । यस अध्ययनक्षेत्रका १८ जना अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अपाङ्गताको प्रकृतिअनुसार प्रत्यक्षरूपमा अनुभूति गर्न सकिने मूलभूत समस्याहरु स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यको आधारमा विश्लेषण सहित निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. सुस्त मनस्थिति सम्बन्धी अपाङ्गताको समस्या:-

यस किसिमको अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुमा सोभोपन, ढिलो कुरा बुझ्ने, विर्सिने, ध्यान केन्द्रित नगर्ने, टोलाउने, पढ्न मन नगर्ने जस्ता समस्याहरु रहेको पाइयो ।

२. शारीरिक अपाङ्गता भएका समस्या:-

शारीरिक अपाङ्गता भएकाहरुमा पनि विविधता पाइन्छ । शरीर लुलो तथा खट्टा कमजोर भएकाहरुलाई विद्यालय जान हिंडडुल गर्न, खेल कठिनाई हुनेगरेको पाइयो । त्यसैगरी हात तथा औलाहरु नभएका बालबालिकाहरुलाई दैनिक क्रियाकलाप गर्न, लुगाकपडा धुन, समस्याहुने गरेको पाइयो ।

त्यसैगरी उनीहरूको अपाङ्गपनको कारणले स्वयंमा निराशा तथा हीनताबोध महसुस गर्ने गरेको, साथीभाइले जिस्क्याउने वा होच्याउने गरेको कारणले थप निराशा र उदाशीनता हुने गरेको पाइयो । समुचित सहयोग र प्रोत्साहनको अभावमा यस्ता कठिनाईहरूको सामना गरिरहेको पाइयो ।

३. बहु अपाङ्गता सम्बन्धी समस्या:

बहु अपाङ्गता भएकाहरू मध्ये पूरै अरुको सहयोगको आवश्यकता पर्ने अति अशक्त प्रकृतिको अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको अवस्थाले पारिवारिक दायित्वमा चुनौती थपिदिएको पाइयो । त्यसबाहेक एउटै व्यक्तिमा देखिएको अपाङ्गपनको विविधताले उनीहरूलाई थप निराश बनाएको पाइयो । एउटै मात्र समस्या भइदिएको भए अलि सहज हुन्थ्यो भन्ने आशयले पनि बहुअपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका स्वयं तथा तिनका परिवार दुवैले जटिल समस्याको सामना गरिरहेको बुझ्न सकिन्छ ।

४. अल्पदृष्टि सम्बन्धी समस्या:-

यस प्रकृतिको अपाङ्गता भएकाहरूमा पढ्न लेख्न समस्या हुने गरेको, अध्यारोमा भ्रमै कठिन हुने गरेको, चस्मा हराएमा आंखा सम्बन्धी कुनै रोग वा महामारी थपिंदा भ्रमै जटिलता हुने गरेको पाइयो ।

५. सुस्त श्रवण सम्बन्धी समस्या:-

यस प्रकृतिको अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूमा शिक्षकले पढाएको नबुझ्ने वा नसुन्ने एउटै कुरा दोहोर्न्याउने वा कराएर भन्नुपर्ने, साथीसंगीले गिज्याउने वा होच्याउने गरेको जस्ता समस्या रहेको पाइयो ।

६. स्वरबोलाई सम्बन्धी समस्या:

यस प्रकृतिको अपाङ्गता भएकाहरूमा बोली नबुझिनु वा भकभके हुन, स्पष्ट बोली नभएका कारणले आफ्नो भनाई प्रष्टसंग राख्न नसक्नु, विद्यालय, समुदाय तथा सहपाठीबाट अवहेलित हुनु जस्ता समस्या रहेको पाइयो । उनीहरूमा रहेको यसप्रकारको समस्याले थप निराशा र हीनताबोध समेत सृजना भएको पाइयो ।

७.४. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको स्वभाव (Temperament of Disabled Children)

यस अध्ययनक्षेत्रभित्र रहेको विभिन्न प्रकृति तथा पारिवारिक पृष्ठभूमिमा रहेको अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको स्वभाव वा प्रकृतिमा समेत विविधता पाइयो । उनीहरूको स्वभावमा मुख्य गरी अपाङ्गताको प्रकृतिले प्रभाव पारेको देखियो । बहुअपाङ्गता भएका वा परिवारको सघन हेरचाहमा बाँचिरहेका बालबालिकाहरूमा अरुले राम्रो बोलाउँदा वा व्यवहार गर्दा खुसी मान्ने र अरुको मायामा

आश गर्ने गरेको पाइयो । त्यसैगरी सुस्त मनस्थिति भएका बालबालिकाहरु सोभा, सरल र आशावादी रहेको पाइयो । त्यसबाहेक अन्य प्रकृतिको अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको स्वभावमा विभिन्नता पाइन्छ । घरपरिवारको आर्थिक स्थिति, चेतनाको स्थिति तथा उनीहरुप्रति गरिने व्यवहार तथा अपाङ्गताका प्रतिको सामाजिक धारण वा बुझाईले समेत उनीहरुको स्वभावमा प्रभाव पर्ने गरेको पाइयो । आर्थिक रूपले सवल तथा सचेत परिवारका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुमा शिष्टता, नम्रता तथा सम्मानपूर्ण व्यवहार वा प्रतिक्रिया देखाएको पाइयो भने कमजोर चेतनास्तर तथा आर्थिक रूपले विपन्न परिवारमा हुर्किरहेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु धेरैजसो विद्यालय समेत नजाने गरेको, परिवारको समुचित संरक्षकत्व वा नेतृत्व समेत नहुने भएकोले उनीहरुमा हठीपन, तुरुन्तै रिसाउने, अशिष्ट बोली तथा व्यवहार गर्ने गरेको पाइयो । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको घरपरिवारको स्थिति, उनीहरु स्वयंको सकारात्मक भविष्यप्रतिको महत्वाकांक्षालाई जागरुक वा निरुत्साहित गर्ने तत्व र सामुदायिक चेतना तथा वातावरण समेतले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको स्वभाव वा चरित्रमा प्रत्यक्ष रूपले प्रभाव पारेको तथ्य अध्ययनबाट पुष्टि हुन आउँछ ।

७.५. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको भविष्यको उद्देश्य (Future Aims of Disabled Children)

प्रत्येक मानिसहरुमा भविष्यमा के हुने भन्ने एउटा सोच रहन्छ । त्यसरी नै यस अध्ययनक्षेत्रका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुलाई तपाईं भविष्यमा के बन्न चाहनु हुन्छ ? भनी स्थलगत अध्ययनको समयमा प्रश्नावली मार्फतच अन्तवार्ता लिँदा विभिन्न उद्देश्यहरु प्राप्त भएका छन् । उनीहरु मध्ये ड्राईभर, शिक्षक, व्यापारी, राजनीतिकर्मी बन्न चाहेको पाइयो भने केहीले थाहा नभएको बताए । यसबाट के पुष्टि हुन्छ भने उनीहरु भविष्यमा विभिन्न व्यक्तित्व निर्माण गरी ठूलो मानिस बन्न चाहेको पाइयो । तर भविष्य निर्माणको आधार भनेको वर्तमान नै हो त्यसको समुचित व्यवस्थापन हुन नसक्दा उनीहरुको उद्देश्य पुरा गर्न कठिनाई र चुनौती देखिन्छ । यति तीव्र महत्वाकांक्षा हुँदाहुँदै पनि उनीहरु मध्ये कतिपय विद्यालय बाहिरनै रहनु, उचित पारिवारिक तथा सामुदायिक सहयोग नहुनुले उनीहरुको चाहानालाई मूर्त रूप दिन कठिन हुनसक्ने देखिन्छ । यस तथ्यालाई पुष्टि गर्न स्लगगत अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई तालिकामा राखी विश्लेषण गरिएको छ ।

ताकिला १९: अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको भविष्यको उद्देश्य

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	ड्राइभर	३	१६.६६%
२	शिक्षक	४	२२.२२%
३	व्यापारी	२	११.११%
४	राजनीतिकर्मी	२	११.११%

५	कलाकार	३	१६.६६%
६	थाहा छैन	२	११.११%
७	बताउन नसक्ने	२	११.११%
जम्मा		१८	१००%

माथिको तालिका अनुसार अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूले आफ्नो भविष्यको उद्देश्य बताएका छन् । जसअनुसार अति अशक्त प्रकृतिको अपाङ्गता भएका ११.११% ले आफ्नो उद्देश्य व्यक्त गर्न सकेनन् भने ११.११% ले उनीहरूको भावी उद्देश्यको कुनै परवाह नगरेको पाइयो । त्यसबाहेक १६.६६% ले ड्राइभर, ११.११% ले व्यापारी, ११.११% ले राजनीतिकर्मी, १६.६६% ले कलाकार र सबैभन्दा बढी २२.२२% ले शिक्षक बन्ने उद्देश्य राखेको तथ्य अध्ययनले देखाएको छ । ११.११% अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू अति अशक्त प्रकृतिको (बोली समेत नआउने वा नबुझिने) भएको र त्यतिनै संख्यामा अर्थात् ११.११% उद्देश्यविहिन देखिएतापनि बाँकी धेरैजसो ती बालबालिकाहरूले विभिन्न उद्देश्य रहेको चाहान व्यक्त गर्नुले उनीहरूको भविष्यप्रति अत्यन्तै सचेत रहेको प्रष्ट हुन्छ । यसर्थ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूले पनि उचित अवसर पाएको खण्डमा देश तथा समाजको लागि सकारात्मक योगदान दिनसक्दछन् भन्ने कुरा उनीहरूको तीव्र चाहाना तथा महत्वकाँक्षाले पुष्टि गरेको छ ।

अध्याय-८

Chapter-Eight

सारांश, निष्कर्ष र सुभावहरु (Summary, Conclusion and Recommendation)

८.१. सारांश (Summary)

यो सारांश “अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु” शीर्षकमा गरिएको सर्वेक्षण तथा स्थलगत अध्ययनको परिणाम हो । यो अध्ययन नांगीन गा.वि.स.मा स्थायी बसोबास गर्ने १८ वर्ष मुनिका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको बारेमा केन्द्रित छ । घरपरिवारकै संरक्षकत्वमा हुर्किरहेको ती अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अपाङ्गताको प्रकृति, पारिवारिक, आर्थिक दुरावस्था, चेतनाको कमी, अवसर तथा प्रोत्सानको समुचित बन्दोबस्तको अभावमा उनीहरुको अवस्था दुखपूर्ण रहेको पाइयो । उक्त अध्ययनक्षेत्रमा रहेका बालबालिकाहरु मध्ये सबै अपाङ्गताको प्रकृति, जातजाती, उमेर समूह, भौगोलिक इकाई तथा लैङ्गिक स्थिति समेतको प्रतिनिधित्व हुने गरि १८ जना अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुलाई उद्देश्यपूर्ण नमूनाको रूपमा छनौट गरि उनीहरुको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक तथा संवेगात्मक पक्षको विस्तृत अध्ययन गरिएको छ ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको उमेरगत समूहलाई विभाजन गर्दा ५ देखि १८ वर्ष उमेर भएकाहरु मध्ये ५-१० उमेर वर्ष्का २२.२२% र ११-१५ वर्ष उमेर समूहका ३३.३३% र १६-२० वर्ष उमेर समूहका ३८.८९% रहेका छन् ।

विभिन्न जातीय रूपमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको विभाजन गर्दा लिम्बु ३३.६६%, बाहुन २७.७७%, क्षेत्री २२.२२%, राई, शेर्पा र कामी ५.५५%/५.५५% रहेका छन् ।

अपाङ्गताको प्रकृति वा अपाङ्गपनको अवस्थाको आधारमा गरिएको वर्गीकरण अनुसार शारीरिक अपाङ्गता भएका २७.७७%, सुस्त श्रवण भएका ११.११% र बहुअपाङ्गता भएका ३८.८८% बालबालिकाहरु रहेका छन् ।

त्यसैगरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको क्षमताको विभाजन अनुसार आफ्नो काम आफै गर्न सक्ने ८८.८८% र आफ्नो काम आफै गर्न नसक्ने वा अति अशक्त ११.११% रहेका छन् ।

१८ जना अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू मध्ये ४४.४४% निरक्षर र ५५.५५% साक्षर रहेका छन् । त्यसमध्ये विद्यालय जाने ६६.६६%, विद्यालय नजान्ने २२.२२% र विद्यालय जानै नसक्ने ११.११% अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू समेत निरक्षर रहेका छन् ।

यस अध्ययनले प्रत्येक वडामा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू भएको देखाएको छ । जसअनुसार वार्ड नं. १ र ३ मा ५.५५% का दरले, वार्ड नं. २,४,७,८ र ९ मा ११.११% का दरले र वडा नं. ५ र ६ मा १६.६६% का दरले उनीहरूको उपस्थिति रहेको छ ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको पारिवारिक बोनोट अनुसार ५ भन्दा कम सदस्य रहेका १६.६६%, ५-७ जनासम्म रहेका २७.७७%, ८ देखि १० जना सदस्य रहेका ३३.३३% र ११ भन्दा बढी सदस्यहरू रहेका २२.२२% रहेका छन् ।

यस अध्ययनमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका अभिभावक वा बाबुआमा शैक्षिक स्तर कमजोर पाइयो । जस अनुसार बाबु ६६.६६% र आमा २२.२२% मात्र साक्षर रहेका छन् भने बाबु र आमा क्रमश ३३.३३% र ७७.७७% निरक्षर रहेका छन् ।

यस अध्ययनले अधिकांश अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको पारिवारिक पेशा मुख्य रूपले कृषि रहेको देखाइएको छ । कृषि/खेती/पशुपालन ७२.२२%, ज्यालादारी १६.६६%, नोकरी ५.५५% र व्यापार ५.५५% रहेको छ । उक्त प्रत्येक पेशा निर्वाहमुखी मात्र रहेका छन् ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको परिवारको खाद्यन्न आपूर्तिको अवस्था पनि कमजोर रहेको पाइएको छ । जसअनुसार ६ महिनाभन्दा कम खान पुग्ने परिवार ४४.४४%, ६ देखि ८ महिना खान पुग्ने परिवार २२.२२%, ९ देखि १२ महिना खानपुग्ने परिवार १६.६६% र १ वर्ष भन्दा माथि खान पुग्ने परिवार १६.६६% रहेका छन् ।

यस अध्ययनले बालबालिकाहरूमा अपाङ्गताको स्थित देखापर्दाको अवस्थाका सम्बन्धमा प्राप्त सुचनानुसार जम्मदै अपाङ्गता भए ६१.११% कुपोषणका कारणले २२.२२%, रोग तथा महामारीबाट ११.११% र दुर्घटनाबाट अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू ५.५५% रहेका छन् ।

अपाङ्गता भएको बच्चा गर्भावस्थामा हुँदाको आमाको अनुभव अनुसार आफु रोगी वा विरामी भएको बताउने ११.११%, पेटभरी खान पाइन्थ्यो भन्ने २७.७८%, सल्लाह वा परामर्श नपाएको बताउने ३३.३३% र जन्मदा आफ्नो बच्चा रम्रौ रहेको तर पछिबाट यस्तो भयो भनि बताउने २७.७७% रहेका छन् ।

बालबालिकाहरूमा अपाङ्गता हुने कारणबारेको अभिभावकको धारणामा स्वास्थ्य सुविधा अभाव भन्नेमा २७.७८%, चेतनाको कमि २२.२२%, रोग/महामारी १६.६६%, पूर्वजन्मको फल भन्नेमा १६.६६%, बंशाणु गुण भन्नेमा ११.११% र दुर्घटना भन्नेमा ५.५५% रहेका छन् ।

यस अध्ययनले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूले विभिन्न सामाजिक इकाइहरूबाट शारीरिक तथा मानसिक हिंसाको सामना गरिरहेको देखाएको छ । शारीरिक हिंसाबाट पिडित रहेका ३३.३३%, मानसिक हिंसा पिडित रहेका २७.७८% र दुवै प्रकृतिको हिंसाको सिकार भएका ३८.८९% रहेका छन् ।

३३% अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू विद्यालय नै नजाने गरेका र विद्यालय जाने गरेका मध्ये १६.६६% ले मात्र अपाङ्गता छात्रवृत्ति पाएका तर ८३.३३% ले त्यस्तो छात्रवृत्ति सुविधा पाएका छैनन् ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू मध्ये ११.११% लाई मात्र अपाङ्ग अधिकारको बारेमा जानकारी रहेको तर ८८.८८% सो सम्बन्धमा अनविज्ञ रहेका छन् ।

यस अध्ययनमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूले विभिन्न भावि महत्वकांक्षा राखेका छन् । उनिहरू मध्ये २२.२२% ले डाइभर, ११.११% शिक्षक, ११.११% व्यापारी, १६.६६% ले राजनीतिकमी, ११.११% ले कलाकार बन्ने उद्देश्य राखेका छन् । ति मध्ये ११.११% उद्देश्य निर्धारण नगरेका र ११.११% बताउन नसक्ने रहेका छन् ।

यस अध्ययनक्षेत्रमा रहेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको वास्तविक चित्र उजागर गर्न यस क्षेत्रका ३६ जना अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू मध्ये १८ घरपरिवारमा रहेका १८ जना अपाङ्गता भएका बालबालिका, १८ जना अभिभावक, शिक्षक, स्वास्थ्यकर्मी लगायतसंग प्रत्यक्ष साक्षात्कार भई प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना संकलन गरिएको छ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको वास्तविक स्थिति बाहिर ल्याउन असहभागी अवलोकन विधि प्रयोग गरी प्रकृतिको अपाङ्गता भएका पास्तेम्बा शेर्पा, मिडसो, तावाहाङ्ग र भोलानाथ काफ्लेको अवस्था अध्ययन गरेको छु । यसले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको यथार्थ स्थितिलाई अभि छर्लङ्ग पारेको छ । त्यसबाहेक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको अवस्थाको बारेमा प्राप्त सूचनाहरूलाई विश्वसनीय बनाउन समय समयमा अध्ययन क्षेत्रको अवलोकन गरिएको छ । अन्य द्वितीय सूचनाको श्रोतको रूपमा विभिन्न ऐन, नियम कानुन संग्रह, पाठ्यपुस्तक, लेख, रचना, पत्रपत्रिका, प्रतिवेदन प्रमाणिक तथ्याङ्क आदि को प्रयोग गरिएको छ जुन बाल अपाङ्गता सम्बन्धित छन् ।

यसरी प्राप्त सूचनाहरूको व्याख्यया र विश्लेषण गर्दा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको अवस्था सन्तोषजनक देखिएन । उनीहरू मध्ये केही विद्यालय बाहिर रहेको, शारीरिक तथा मानसिक हिंसाद्वारा पिडित रहेको, पारिवारिक आर्थिक दुरावस्थाको शिकार भएको पाइयो । यद्यपि धेरै जसो अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू विद्यालय जाने गरेको केही प्रतिशत ले अपाङ्ग छात्रवृत्ति पाएको, अपाङ्ग हुनु पापको परिणाम हो भन्ने मान्यतामा कमी आएको जस्ता तथ्यहरूले उक्त नाजुक अवस्था सुधारोन्मुख हुँदै गएको संकेत पाइएको छ ।

८.२. निष्कर्ष (Conclusion)

बालबालिकाहरुमा अपाङ्गताको स्थिति विभिन्न कारणले सिर्जना हुने गरेको पाइयो । अपाङ्गता मानवीय जैवीकीय संरचनामा देखापर्ने खराबी हो । जसका विभिन्न कारणहरु हुन्छन् । बालबालिकाहरुमा अपाङ्गता हुने कारणहरुमा विविधता त पाइन्छ, नै स्वयं बाल अपाङ्गताको प्रकृतिमा पनि विभिन्नता रहेको पाइन्छ । ती प्रत्येक अवस्थामा कुनै न कुनै प्रकारको जटिलता रहेको छ । त्यस्तो जटिलता वा कठिनाईको स्तरमा पनि भिन्नता पाइन्छ । यसरी बाल अपाङ्गतामा पाइने विभिन्नताले उनीहरुको जीवनशैलीलाई सहज बनाउन आवश्यक पर्ने वातावरण, सेवा तथा संयन्त्रको विकास तथा प्रयोगमा पनि फरक ल्याइदिएको पाइन्छ । फेरि त्यस्तो सेवा वा अवसरको प्रवन्ध गर्ने सम्बन्धमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु स्वयंको सक्षमता, पारिवारिक पृष्ठभूमि, सामाजिक मान्यता वा धारणा, अपाङ्गताका सम्बन्धमा बनेका नीति नियमहरु तथा श्रोत साधनको उपलब्धता समेतले प्रभावित गरिराखेको हुन्छ ।

बालबालिकाहरु आफैंमा परिवारप्रति आश्रित समुदाय हो । बालबालिकाहरुको समग्र पक्षको विकासका लागि घरपरिवार वा अभिभावकको प्रमुख दायित्व हुन्छ । अझ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुलाई त भन्नु धेरै सहायताको आवश्यकता पर्दछ । यसकारण बालबालिकाहरुमा अपाङ्गता हुने कारणहरु तथा अपाङ्गता भएपछिको अवस्थामा उनीहरुको जीवन प्रक्रियाकार्य प्रभावित गर्ने अनगिन्ति परिस्थिति वा तत्वहरु छन् । कुनै एउटा पक्षलाई मात्र आधार मान्न सकिन्न । हरेक कारण, पक्ष वा तत्वहरु एक अर्कामा अन्तरसम्बन्धित हुन्छन् । एउटाको अभाव वा कमजोरीले अरु सहायक कारणहरु सिर्जना हुन्छन् ।

यस अध्ययनबाट पहिचान गरिएका उल्लेखित तथ्यहरुका आधारमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अपाङ्गता हुने कारण तथा अपाङ्गता भएकाहरुलाई प्रभावित पार्ने मूलभूत पक्षहरु निम्नानुसार रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

बालबालिकाहरुमा अपाङ्गताहुने कारणहरु

- क) पारिवारिक आर्थिक दुरावस्था / गरिबी
- ख) शिक्षा / चेतनाको कमी
- ग) मातृ तथा शिशु स्वास्थ्य सम्बन्धी सुरक्षा, सेवा तथा जानकारीको कमी
- घ) रोग तथा महामारी
- ङ. आन्तरिक द्वन्द्व, घरेलु हिंसा वा द्वन्द्व
- च. उचित आहारा तथा पोषणको अभाव

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको जीवनशैलीलाई प्रभावित गर्ने तत्वहरु

क) बालबालिकाहरुमा अपाङ्गता हुने कारण शीर्षकमा उल्लेखित सबै कारणहरु ।

ख) अपाङ्गताको प्रकृति/अवस्थाको विभिन्नता जटिलता

ग) सामाजिक धारणा, सोचाई वा बुझाई

घ) अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु उपर गरिने हिंसा

ङ) सकारात्मक सहयोग र प्रोत्साहनको कमी

च) शिक्षाको समुचित प्रवन्धको कमी

छ) सम्बद्ध सरोकारवाला पक्ष वा निकायको उदासीनता

बालबालिकाहरुमा भएको अपाङ्गताको स्थिति विश्लेषण गर्दा जन्मदैं अपाङ्गता भएका ६१.११%, कुपोषणबाट २२.२२%, रोग तथा महामारीबाट १६.६६% र दुर्घटनाबाट ५.५५% रहेका तथ्य एकातिर छ भने अर्को तर्फ ७२% भन्दा बढी परिवार कृषि पेशामा आवद्ध भएर पनि ६७% भन्दा बढी परिवारको वर्षभरी खान पुग्ने खाद्यन्नको बन्दोबस्त गर्न नसकिरहेको तथ्यले अपाङ्गपनलाई बढावा दिनु तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको जीवनशैलीलाई भन जटिल बनाइदिने प्रमुख कारक तत्व कुपोषण हो जो गरिवीको परिणाम हो ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु गर्भावस्थामा हुँदाका बखतमा आमाको अभुभव शीर्षकमा गरिएको सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्य अनुसार आफू रोगी वा विरामी भएको बताउने ११.११%, पेटभरि खान नपाएको २७.७८%, सल्लाह वा परामर्श नमिलेको ३३.३३%, आफ्नो बच्चा जन्मदा राम्रो रहेको २७.७७% पाइनुले पनि स्वास्थ्य सेवा, चेतना, कुपोषण नै प्रमुख तत्व हो जुन आर्थिक दुरावस्थाले सिर्जना गरेको हो ।

अपाङ्गपन सिर्जना हुने तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको समग्र पक्षलाई प्रभावित गर्ने तत्व अशिक्षा वा कमजोर चेतनास्तर हो । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुका आमाहरु जसको भूमिका सबभन्दा महत्वपूर्ण हुन्छ ती आमाहरुको निरक्षरता दर ७७.७७% पाइनु, ३३.३३% बाबुहरु समेत निरक्षर हुनुले यस्तो कारण अशिक्षा हो भन्ने तथ्य अघि सारेको हो ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको सम्बन्धमा विद्यमान सामाजि धारणा, सोचाई, बुझाई, उनीहरु उपर गरिने हिंसा, सकारात्मक सहयोग तथा प्रोत्साहनको कमी जस्ता पक्षहरुले पनि असर गरेको छ । यस अध्ययनले देखाएको ८८.८८% विद्यालय जाने गरेका भएर पनि ६६.६६% मात्रै विद्यालय

जाने गरेका, ४४.४४% निरक्षर रहेका, ११.११% विद्यालय जाने गरेका भएर पनि निरक्षर रहेको, ३३.३३% ले शारीरिक, २७.८८% ले मानसिक, ३८.८८% ले दुवै खाले हिंस्रको सामना गरिरहेको तथ्यले सम्बद्ध सरोकारवाला पक्ष वा निकायको उदासीनता समेत प्रमुख कारण रहेको स्पष्ट हुन्छ । तथ्यस्तै विद्यालयमा जाने गरेका मध्ये १६.६६% बालबालिकाहरूले मात्रै अपाङ्गता छात्रवृत्ति सुविधा प्राप्त गरेका तथा उनीहरू मध्ये ८८.८८% लाई अपाङ्ग अधिकारको बारेमा कुनै जानकारी नरहेको अध्ययनले देखाएको तथ्यले पनि उल्लेखित कारणलाई पुष्टि गर्दछ ।

बालबालिकाहरूको अपाङ्गपनको विविधता वा जटिलताले पनि उनीहरूको जीवन शैलीलाई प्रभावित गरेको पाइन्छ । ११.११% अति अशक्त प्रकृतिको अपाङ्गता भएको कारण कठिन जीवनभोगाईका अतिरिक्त पारिवारिक दायित्व थपिएको तथा अपाङ्गताको प्रकृति अनुसारको समस्याहरू आउने विविधताले उनीहरूको हरेक क्रियाकलापलाई असर पारिरहेको अध्ययनले देखाएको तथ्यले पनि यो निष्कर्ष प्रदान गर्दछ ।

यस अध्ययनबाट अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको अवस्था सन्तोषजनक देखिएन । उनीहरू शिक्षा अवसर र समुचित सहयोग तथा प्रोत्साहन का भोका देखिन्छन् । यस अध्ययनमा भविष्यमा विभिन्न व्यक्तित्व बन्ने आशय वा महत्वकांक्षा राखेको उनीहरूको चाहानाबाट पनि यस कुराको संकेत मिलेको छ ।

अन्तमा उक्त निष्कर्षलाई बुँदागत रूपमा यसरी राख्न सकिन्छ ।

- १) गरिबी/पारिवारिक आर्थिक दुरावस्था नै बाल अपाङ्गताको प्रमुख कारण हो ।
- २) अधिक्षा वा कमजोर चेतनास्तर पनि मुख्य समस्या रहेको छ ।
- ३) कुपोषणले अपाङ्गतालाई नित्याएको र टिकाएको छ ।
- ४) अपाङ्गपनको सुधार, न्यूनीकरण वा निरोध गर्न सकिन्छ ।
- ५) अपाङ्गता सबै जाति, वर्ग, समुदाय, लिङ्ग तथा भौगोलिक इकाईमा भएको पाइन्छ ।
- ६) अपाङ्गताको जटिलताको स्तरले र पारिवारिक दायित्व निर्धारण गरेको छ ।
- ७) सरोकारवाला व्यक्ति तथा निकायको उदासीनताले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू लाभान्वित हुनबाट बञ्चित रहेका छन् ।
- ८) परम्परावादी सामाजिक धारणा तथा व्यवहारले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूमा नकारात्मक मनोवैज्ञानिक प्रभाव पारेको छ ।

८.३. सुभावहरु (Recommendation)

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको हितलाई ध्यानमा राखी थुप्रै ऐन, नियम कार्यायोजना बन्नुका साथै त्यस सम्बन्धमा काम गर्न बनेका अनगिन्ती संघ संस्थाहरु अस्थित्वमा छन् । त्यस्ता सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरु कार्यरत रहेपनि कार्यन्वयन पक्ष अप्रभावकारी र फितलो रहेको पाइएको छ । परिणामस्वरूप अपाङ्गताको दर नघटेको तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको समस्या समाधानका लागि कुनै पनि क्षेत्रबाट ठोस पहल भएको पाइएन । यहाँसम्मकि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अद्याविक तथ्याङ्क गा.वि.स. कार्यालयमा पाइएन, विद्यालयमा अध्ययनरत बालबालिकाहरु मध्ये धेरैजसोले राज्यद्वारा उपलब्ध गराईदै रहेको अपाङ्गता छात्रवृत्ति समेत प्राप्त नगरेका तथ्य अध्ययनकर्ताले फेला पारेको यथार्थ यो अध्ययनको छ । त्यसैले यस अध्ययनबाट अध्ययनकर्ताले नांगीन गा.वि.स.का अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु जो आ-आफ्नै घरपरिवारको अभिभावकीय संरक्षकत्वमा रहेका छन् । तिनीहरुको अभिभावक, घरपरिवार समुदाय, विद्यालय तथा सम्बद्ध सरोकारवाला निकायहरु समेतको लागी निम्न सुभावहरु पेश गरेको छु ।

- १) अपाङ्गपन रोकथाम तथा न्यूनीकरण बारेका नीतिगत व्यवस्था प्रभावकारी ढंगले कार्यान्वय गरिनुपर्दछ ।
- २) अपाङ्गपन तथा अपाङ्गता भएपछिको दुवै अवस्थालाई प्रभाव पर्ने तत्व गरिवी वा आर्थिक दुरावस्था हो । यसर्थ हरेक परिवारको आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउनु पर्दछ । कमसेकम विपन्न परिवारको गांस, वास, कपास तथा निशुल्क स्वास्थ्यसेवाको प्रवन्ध सरकारले गरिदिनुपर्छ ।
- ३) बालबालिकाहरुलाई विद्यालय जान वा पढाउन प्रोत्साहन गरिनुपर्दछ । विद्यालय जानै नसक्ने वा साधारण विद्यालय पढ्न नसक्ने प्रकृतिको अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको लागि सरकारद्वारा प्रभावकारी सहायताको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- ४) बाल अपाङ्गतालाई प्रभावित गर्ने नकारात्मक सामाजिक धारणामा परिवर्तन ल्याउने जरुरी छ । सोका लागि ऐन, कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै स्थानीय तहसम्म चेतनामूलक कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न आवश्यक छ ।
- ५) अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको पहुँचको अभिवृद्धि गर्दै उनीहरुको सहभागिताको अधिकारको सुनिश्चितता गरिनुपर्दछ, जसले थप आत्मबल र प्रोत्साहन मिल्न गई व्यक्तित्व विकासमा सहायता पुग्दछ ।
- ६) विद्यालयका पाठ्यपुस्तकमा अपाङ्गता सम्बन्धि विषयवस्तु समावेश गरिनुपर्दछ ।

- ७) अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको लागि तय गरिएका सेवा, सुविधा तथा राहत कार्यक्रमको कार्यान्वयन प्रभावकारी बनाउन अनुगमन समीक्षा तथा प्रतिवेदन पेश गर्ने व्यवस्था गरि अद्यावधिक गरिनुपर्दछ ।
- ८) अपाङ्गताको रोकथाम, पोषण, स्वास्थ्य, पुर्नस्थापना आदिका बारेमा व्यापक कार्यक्रम साथ प्रचार प्रसार गरिनु पर्दछ ।
- ९) अपाङ्गताको परिचयपत्रको वितरण व्यवस्थालाई यथासिद्ध कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ ।
- १०) घरपरिवार, समुदाय तथा विद्यालयमा अपाङ्गमैत्री वातावरण सिर्जना गरिनु पर्दछ ।
- ११) अपाङ्गपन निरोध तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको समग्र पक्षको हितलाई सम्बोधन गर्दै, उनीहरुको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न अपाङ्गता सम्बन्धी विशेष कार्ययोजना तयार गरि सोको नेतृत्व तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि विशेष संयन्त्रको निर्माण गर्न जरुरी छ ।

सन्दर्भसूची (References)

१. राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ, २०६३, *अपाङ्गताको परिभाषा तथा अपाङ्गपनको निर्धारण*, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ काठमाण्डौ ।
२. राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ, *अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि एवं स्वेच्छिक प्रोटोकल* असोज, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ काठमाण्डौ ।
३. नेपाल अपाङ्ग संघ मानव अधिकार केन्द्र, २०६४, *अपाङ्ग मानव अधिकार केन्द्र नेपाल बालबालिका सम्बन्धि सामग्रीको अध्ययन*, नेपाल अपाङ्ग संघ मानव अधिकार केन्द्र, काठमाण्डौ ।
४. नेपाल नेत्र ज्योति संघ, २०६४, *ग्रामीण क्षेत्रमा बालबालिकाको अपाङ्गता: एक टिप्पणी*, नेपाल नेत्र ज्योति संघ, काठमाण्डौ ।
५. पोखरेल वीरेन्द्र, २०६४, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल सूचना सञ्चार तथा समन्वयन विभाग काठमाण्डौ, रुपान्तरण अंक २, पेज ३ ।
६. प्रकाशन महिला कानून र विकास मञ्च, २०६५, *अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि र इच्छाधिन आलेख अनुमोदनको आवश्यकता*, महिला कानून र विकास मञ्च काठमाण्डौ ।
७. बराल प्रकाश, २०६५, *अपाङ्गताले रोकेन सफलता*, कान्तिपुर दैनिक, मंसिर १७, काठमाण्डौ ।
८. शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय, *विशेष शिक्षा सूचनामूलक पुस्तिका २०६५*, नेपाल सरकार शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय विशेष शिक्षा शाखा ।
९. नेपाल सुस्त मनस्थिति कल्याण संघ, २०६५, *अपाङ्ग संघ सम्बन्धि कानूनहरुको अध्ययन*, नेपाल सुस्त मनस्थिति कल्याण संघ, काठमाण्डौ ।
१०. नेपाल अपाङ्ग मानव अधिकार संगठन, २०६६, *नेपालमा अपाङ्गहरुको सामाजिक अवस्था*, नेपाल अपाङ्ग मानव अधिकार संगठन, काठमाण्डौ ।
११. खनाल लक्ष्मी, (२०७०), *अपाङ्गता सांघुरो सोचाई*, कान्तिपुर दैनिक २३ माघ २०७० ।
१२. सेजुवाल, कलेन्द्र (२०६३), *बहिरा बालबालिका पढ्नबाट बञ्चित*, नयाँ पत्रिका दैनिक, श्रावण २१, काठमाण्डौ ।
१३. राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल (२०६९), *रुपान्तरण चौमासिक*, रा.अ.म. पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय विराटनगर ।

१४. नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार, (२०७०), *अपाङ्ग आवाज*, नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्र, केन्द्रिय कार्यालय चावहिल चुच्चेपार्टी काठमाण्डौ ।
१५. नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्र, (२०६८), *अपाङ्गता सम्बन्धि सञ्चार अनुगमन प्रतिवेदन*, नेपाल मानवअधिकार केन्द्र, चुच्चेपार्टी चावहिल काठमाण्डौ ।
१६. नेपाल सरकार, (२०६३) *अपाङ्ग सम्बन्धि राष्ट्रिय नीति तथा कार्ययोजना*, नेपाल सरकार महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय सिंहदरवार काठमाण्डौ ।
१७. विभिन्न समयमा प्रकाशित राष्ट्रिय दैनिक तथा पाक्षिक पत्रपत्रिकाहरु ।
- अपाङ्गहरुको अधिकार सम्बन्धि घोषण-पत्र १९७५
 - रुपान्तरण पाक्षिक २०६३
 - विशेष शिक्षा सूचना मूलक पुस्तिका २०६०
 - Situation Analysis on Disability in Nepal 2000
 - अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धि महासन्धी एवं स्वच्छिक प्रोटोकल २००६
 - सिविन २००६

अनूसूची-३

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुलाई सोधिएका प्रश्नावली

१) व्यक्तिगत विवरण

उत्तरदाताको नाम: लिङ्ग:.....

जिल्ला: उमेर:

गा.वि.स.: वार्ड नं.

विद्यालय:

२. पारिवारिक बनोट:

क्र.सं	नाम	घरमूलीसंगको नाता	लिङ्ग	उमेर	अपाङ्गताको प्रकृति	शिक्षा
१						
२						
३						
४						
५						

२.१. घरमूलीसंगको नाता

क. छोरा ख. छोरी ग. नाती घ. नातीनि ड. अन्य

२.२. लिङ्ग:- क. पुरुष ख. महिला

२.३. उमेर: क. ०-६ वर्ष ख. ७-१० वर्ष ग. ११-१४ वर्ष घ. १५-१८ वर्ष

२.४. अपाङ्गताको प्रकृति

क. शारीरिक ख. बौद्धिक ग. श्रवण घ. दृष्टि

ड. बहु च. स्वरबोलाई छ. अन्य

२.५. क्षमताको प्रकृति:

क. आफ्नो काम आफैँ गर्न सक्ने ख. आफ्नो काम आफैँ गर्न नसक्ने

२.६. शिक्षा: क. साक्षर ख. निराक्षर ग. १-५ कक्षा

घ. ६-८ कक्षा ड. ९-१० कक्षा

३. तपाइले कुनै प्रकारको हिंसाको सामना गर्नु भएको छ ?

क. छ ख. छैन

४. को को बाट हिंसा गरिन्छ ?

क. घरपरिवार ख. छरछिमेक ग. समुदाय घ. विद्यालय ड. साथीसंगी

च. अन्य

५. तपाईं आफू अपाङ्ग भएको प्रति कस्तो महसुस गर्नु भएको छ?

६. तपाईंलाई दैनिक क्रियाकलापमा के कस्तो समस्या पर्ने गर्दछ ?

७. तपाईं भविष्यमा के बन्न चाहनुहुन्छ ?

८. तपाईं किन विद्यालय नजानु भएको हो ?

९. तपाईं अपाङ्गता अधिकार संबन्धमा के के जानकारी छ ?

१०. तपाईं वा तपाईं जस्तै अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको सम्बन्धमा केहि महत्वपूर्ण तथ्य तथा शुभावहरु उल्लेख गरिदिनु हुन्छ ?

तथ्य/स्थिति	सुभाव
१	१
२	२
३	३
४	४
५	५

अनूसूची-४

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको अभिभावकलाई सोधिएका प्रश्नावली

१. तपाँडको परिवारका कति जना सदस्य हुनुहुन्छ ?

२. तपाँडको अपाङ्गता भएको नानीको बारेमा केहि बताइदिनु हुन्छ ?

३. तपाँड लेखपढ गर्न जान्नुहुन्छ ?

४. तपाँडको वा परिवारको मुख्य पेशा के हो ?

५. खाद्यान्नले कति समय पुग्छ ?

६. तपाँडको नानीलाई कसरी अपाङ्गता हुन गयो ?

७. विद्यालय पठाउने गर्नु भएको छ ?

८. किन नपठाउनु भएको ?

९. आफ्नो नानी अपाङ्गता भएको कारणले के कस्तो जिम्मेवारी थपिएको छ ?

१०. यो बालक वा बालिका गर्भावस्थामा हुँदाको कुनै अनुभव तपाँडको स्मरणमा छ ?

११. बालबालिकाहरुमा अपाङ्गपन किन हुने गर्दछ ?

१२. उनिहरुको समस्यामा के कस्तो सहयोग गर्नु भएको छ ?

१३. उनिहरुको हितको बारेमा कुनै योजना छ ?

१४. अपाङ्गता भएको बालबालिकाहरुको अभिभावकको हैसियतले बाल अपाङ्गताको सम्बन्धमा केही महत्वपूर्ण तथ्य तथा सुझावहरु उल्लेख गरिदिनु हुन्छ ?

तथ्य/स्थिति

१

२

३

४

५

सुझाव

१

२

३

४

५

अनूसूची-५

शिक्षकहरुलाई सोधिएका प्रश्नावली

१. तपाईंले यस विद्यालयमा अध्यापन गरेको कति समय भयो ?

.....

२. यस विद्यालयमा कतिजना अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरु छन् ?

.....

३. तपाईं लेखपढ गर्न जान्नुहुन्छ ?

.....

४. उनिहरु कस्तो-कस्तो प्रकृतिको अपाङ्गता भएका छन् ?

.....

५. कुन-कुन कक्षामा पढ्छन् ?

.....

६. उनिहरुको सिकाइको स्थिति कस्तो छ ?

.....

७. अपाङ्गमैत्री वातावरण, प्रोत्साहन, छात्रवृत्ति वा अन्य सुविधा के कस्तो छ ?

.....

८. उनिहरुको मनोविज्ञानको बारेमा केही अनुभव बताइदिनु हुन्छ ?

.....

९. उनिहरुका समस्याहरु के कस्ता छन् ?

.....

१०. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको शैक्षिक अवस्थाका सम्बन्धमा केहि महत्वपूर्ण तथ्य तथा सुझावहरु उल्लेख गरिदिनुहुन्छ ?

तथ्य/स्थिति

सुझाव

१

१

२

२

३

३

४

४

५

५

अनूसूची-६

स्थानीय स्वास्थ्यकर्मीलाई सोधिएका प्रश्नावली

१. स्वास्थ्य कार्यकर्ताको रूपमा रही यस क्षेत्रमा सेवा गर्नुभएको कति समय भयो ?

.....

२. अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको सम्बन्धमा के कस्तो जानकारी वा अनुभव छ ?

.....

३. बालबालिकाहरुमा अपाङ्गता के कस्तो कारणले देखा पर्दछ ?

.....

४. केही उदाहरण, तथ्य वा अभिलेख पनि छन् ?

.....

५. अपाङ्गपनलाई न्यूनिकरण वा निरोध गर्न पनि सकिन्छ ?

.....

६. कसरी ?

.....

७. बालबालिकाहरुमा हुने अपाङ्गपनको सम्बन्धमा केहि महत्वपूर्ण तथ्य तथा सुभावहरु उल्लेख

गरिदिनुहुन्छ ?

तथ्य/स्थिति

सुभाव

१

१

२

२

३

३

४

४

५

५